

MEĐIMURJE U IZBJEGLIČKOJ KRIZI U OSVITU DRUGOGA SVJETSKOG RATA

MEĐIMURJE AND THE »REFUGEES CRISIS« AT THE EVE OF WORLD WAR II

Anna Maria Grünfelder

Austrijsko veleposlanstvo

Jabukovac 39

HR- 10000 Zagreb

Republika Hrvatska

anna-maria.gruenfelder@bmaa.gv.at

Primljeno / Received: 9. 9. 2009.

Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 94.394 (497.5)

SAŽETAK

»Nepoželjni gosti« su izbjeglice, azilanti, »ilegalci« - kategorije zbog kojih se XX. stoljeće pamti kao »stoljeće izbjeglištva«. Tema ove studije su židovske izbjeglice, koje su zbog progona Židova u Hitlerovoj Njemačkoj, od 1933. godine, posebice nakon ulaska Njemačkog Wehrmachta u Austriju i pripojenja te zemlje Njemačkom Reichu (od ožujka 1938.) tražile utočište u Kraljevini Jugoslaviji. Autorica se posebice usredotočila na pogranične regije Prekomurja, Međimurja i Podravine, zato što je zbog ravničarskog terena i jugoslavensko-madžarska granica bila posebno pogodna za ilegalne prijelase preko »Zelene granice«. Autorica je, koristeći se izvorima Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu, istraživala okolnosti prijelaza granica u Kraljevinu Jugoslaviju, jer je austrijska historiografija Jugoslaviju, koja je prihvatila malen broj izbjeglica (malen u odnosu na prihvatne zemlje Zapadne Europe, ali i prekomorskih zemalja i Palestine) zanemarivala. Istraživanja su pokazala da su legalna emigracija u Jugoslaviju i nastanjenje (egzil) imala doista zanemarive dimenzije. Ilegalne migracije, pak, iznuđene zbog ksenofobičnog, rigidnog zakonodavstva, ne valja podcjenjivati, zato što su Kraljevinu Jugoslaviju prisiljavali na »ples na tankim žicama«, na balansiranje između gospodarskih interesa i političkih obzira. Ophođenje s imigracijskim problemima od strane vlade i institucija s jedne strane, te stava stanovništvima s druge strane, s posebnim osvrtom na prekomursku, međimursku i podravsku situaciju, dvije su stožerne točke ovoga rada. Autorica se bavila tim istraživanjima imajući u vidu suvremene rasprave o migrantima, migracijskim problemima i azilantima, a u svjetlu činjenicu da se 2008. godine obilježavala 70. obljetnica austrijskog »Anschlusa« i Prve međunarodne konferencije o izbjeglicama u Eviansu, koja je zbog raspoloženja svih sudionika prokrčila put prema Holokaustu. Rezultat istraživanja potvrđuje autorici potrebu institucionaliziranog učenja o Holokaustu kao trajnoj obvezi i pouci za sadašnjost i budućnost.

Ključne riječi: izbjeglice, Holokaust, Međimurje

Key words: Refugee, The Holocaust, Međimurje

Prva polovica XX. stoljeća obilježena je najvećim valovima zbjegova u dotadašnjoj povijesti uslijed dvaju svjetskih ratova, preseljenjima, protjerivanjima, nasilnim deportacijama i naseljavanjem raznih nacionalnih skupina gigantskih razmjera, tako da će XX. stoljeće ući u povijest kao stoljeće izbjeglica. Višenacionalne države, kakva je bila Kraljevina Jugoslavija, zemlja nasljednica Austrougarske Monarhije, na svojim je rubovima i granicama, imala nacionalne manjine čija se »nacionalna država« nalazila onkraj granica, ali i u širem europskome prostoru. Uz to, u Jugoslaviji živjelo je u međuratnome razdoblju manje od 70.000 Židova.¹ U razdoblju od 1933-1941., tj od dolaska nacionalsocijalista na vlast u Njemačkoj, do njemačkog napada na Jugoslaviju, broj jugoslavenskih Židova se uvećao za otprilike 55.000 židovskih izbjeglica iz svih srednjoeuropskih zemalja koje su do tada dospjele pod njemačku vladavinu. Otprilike 51.500 uspjelo se još pravovremeno spasiti od Holokausta.²

Broj Židova iz Austrije (to znači austrijskih Židova i izbjeglica iz Njemačkog Reicha) koji su nakon pripojenja Austrije nacionalsocijalističkom Njemačkom Reichu (Anschluss, 13. 3. 1938.) pronašli utočište u Kraljevini Jugoslaviji, malen je u odnosu na više tisuća onih koji su uspjeli pobjeći³ u druge europske, a poglavito u prekomorske zemlje. (SAD su u razdoblju od 1938. do 1940. prihvale više od 13.700, latinoamerički kontinent ukupno otprilike 6.500, Kina 5.800, a Palestina otprilike 4.900. Broj izbjeglica za cijelu Europu, a za razdoblje od 2. 5. 1938. do 31. 12. 1945., procjenjuje se između 50.000 i 58.000.)⁴

Iako je većini stranih imigranata u Jugoslaviju u to vrijeme bio glavni cilj Zagreb - zbog prometne povezanosti i zbog toga što je značajan dio stanovništva vladao njemačkim jezikom⁵, a za cijelo i zbog nazočnosti međunarodnih židovskih udruga za pomoć izbjeglicama - pogranični gradići uz mađarsko-jugoslavensku granicu snosili su velik dio tereta imigracije: Čakovec, Koprivnica, Kotoriba, ali i slovenski gradovi Maribor, Lendava, Ormož, Murska Sobota, imaju velike zasluge za prihvata i pomoć židovskim izbjeglicama.

Zbog brojčanog odnosa židovskih izbjeglica u Jugoslaviji, koja je bila neutralna zemlja (čak u fašističkoj Italiji, saveznicu Njemačkoga Reicha, bilo ih je dva puta više, više od 6.000), jugoslavenski egzil nije zanimao austrijske povjesničare, dočim ju je temeljito obradio hrvatski povjesničar Ivo Goldstein, u dvjema monografijama, *Židovi u Zagrebu 1918-41* i *Holokaust u Zagrebu 1941-1945*. Ovim djelima treba pridružiti i radove srpskih kolega: Ženi Leb (u istraživanjima o uvjetima života izbjeglica u Jugoslaviji), Milana Koljanina (u svojim napisima o sudbini židovskih

¹ H.P. FREIDENREICH (1979), str. 158

² I. GOLDSTEIN (2004), str. 447, H. SUNDHAUSSEN (1996), str. 330.

³ Iako je pojam 'emigracija' za razdoblje od 1938 - 1945. uvriježen *terminus tehnicus*, FREUND & SAFRIAN 2001, str. 768, smatraju da je izraz 'emigracija' nedopustivo podcjenjivanje pritisaka s kojima su se sučeljavali Židovi u Austriji (austrijski Židovi i izbjeglice iz Njemačkog Reicha koji su se od nacističkih izgreda sklonili u Austriju) od samog dana Anschlusa. Malen broj politički osviještenih osoba odlučio se za bijeg prije - predvidivoga - kraja Austrije. Umjesto o »židovskim emigrantima« bit će riječ o židovskim izbjeglicama.

⁴ MOSER (1999), str. 57. Tabela za sve kontinente str. 57. Brojke iz tabela se odnose na statistike izradene od Izraelitske bogoštovne općine u Beču, u suradnji s međunarodnim židovskim organizacijama. Statistike državnih organizacija pokazuju veće brojke jer uključuju »polužidove«, »četvrt-židove« i »mješance« prema Nirnberškim zakonima. Klasifikaciju vidi u: MOSER 1999, tabela, str.53. -Brojčani podaci o izbjeglicama mogu se samo procijeniti, ali ne i točno utvrditi. Naime, židovske su bogoštovne zajednice imale svoju metodologiju: priznavale bi samo Židove po vjeri, a isključivale apostate (pokrštene Židove) i osobe bez vjeroispovijesti ili nežidovske vjeroispovijesti, dočim su se državne vlasti držale kriterija »rase« prema Nirnberškim zakonima: Zakon o građanskom statusu u Njemačkom Reichu (Reichsbürgergesetz) od 15.9.1935. Njegov član 83 je »Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti« (»Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre«. Njegov član 1 određuje da je »Židov osoba kojoj su najmanje troje predaka Židovi po krvi.« (»Jude ist, der von mindesten drei Grosseitern juedischen Blutes abstammt«). Deutsches Historisches Museum: www.dhm.de

⁵ I. GOLDSTEIN (2004), str. 449

stradalnika broskog transporta)⁶ i Milana Ristovića, koji je obradio zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije vezano uz status imigranata. S obzirom, pak, na brojčani odnos regija odnosno banovina Kraljevine Jugoslavije, kojima su prolazili zbjegovi, Međimurje i slovensko Prekomurje zaslužuju posebnu pozornost. Obrada uloga pograničnih gradova Prekomurja, Međimurja i Podravine nije značajna samo za regionalnu povijest. Gradovi i mjesta uz mađarsko-jugoslavensku granicu bili su prioritetni ciljevi za zbjegove u koje su stizali kao ilegalci - bez ulaznih dozvola, nerijetko i bez putovnica. Konfiguracija terena upravo je pogodovala prelasku preko »zelene granice« - i pogranični organi, s minimalnom tehničkom opremom, nisu uspjeli suzbijati te zbjegove. Nije riječ samo o Židovima: na tim graničnim kotama našli su se, u potrazi za sigurnom zemljom, Česi i Slovaci, Poljaci, Nijemci, Austrijanci... prognanici zbog rase, nacionalnosti, političkog oporbenjaštva, ili slobodni svijet u bijegu od diktature. Službena jugoslavenska politika, iz vanjskopoličkih i gospodarskih računica, nije mogla biti sklona ilegalno ulazećim Židovima. Stanovništvo je imalo svoje razloge biti fleksibilno: sudar dvaju suprotstavljena interesa obilježava i preodređuje ljudske sudbine. Ne mogu se ne uočiti sličnosti s migracijskom politikom poslije Drugog svjetskog rata, poglavito nakon ujedinjavanja Europe i uspostave Schengenskog režima, kojim se Europska unija pretvorila u »utvrđenu Europu«.

Značenje istočne granice Dravske i Savske banovine (od 1.8.1939. Banovine Hrvatske) valja sagledati u svjetlu sveukupnog jugoslavenskog imigrantskog zakonodavstva. No zakonodavstvo je bilo jedno, a njegovo implementiranje na granicama i u unutrašnjosti zemlje drugo. Banovine - Dravska i Savska - snosile su glavni teret izbjegličkih valova koji su krenuli od 1933. iz Njemačkog Reicha, nakon okupacije Austrije (13.3.1938.) iz te zemlje, u jeku Sudetske krize (od srpnja 1938.) iz Čehoslovačke (s dodatnim pojačanjem od raspada Čehoslovačke Republike) i već u osvit njeemačkog napada na Poljsku. Dravska i Savska banovina utjecale su na donošenje zakonskih mjera i na provedbene uredbe ministarstava, a sugestije banovina - koje su ministarstva tražila i, kao što se može ustanoviti, uvažavala, ugradila u zakone i uredbe - utjecale su na ozračje za izbjeglice. Fond Odjela za državnu zaštitu (ODZ) Banovine Savske odnosno Banovine Hrvatske u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu (fond br. 158) sadrži obilje podataka o uvjetima i okolnostima ulazaka židovskih izbjeglica u Jugoslaviju, dovoljno da se može razabrati složenost pojave bijega u Jugoslaviju i njihove glavne pravce Od traženja i dobivanja azila do ulaska s vizama, povezanog s policijskim motrenjem putnika u stopu, od različitih motiva za traženje i (ne)odobranje ulaska u zemlju do ilegalnog prijelaza granice - *kordonoprijestupa*, kako se on zove u tadašnjoj službenoj terminologiji - i do mjera suzbijanja ilegalnih seoba i zbrinjavanja *ilegalaca*, protežu se pitanja za koja Hrvatski državni arhiv u Zagrebu pruža pregršt informacija.

Istočna granica, između Jugoslavije i Mađarske, bila je lako prolazna, pa se na njoj uočavaju svi problemi pograničnih organa s provedbom imigrantskih zakona. Otvorenost mađarsko-jugoslavenske granice, bila je spas i nežidovskim emigrantima u Prekomurju, Međimurju i u Podravini. Tematika židovskih izbjeglica u Jugoslaviji prvenstveno se tiče imigrantske politike zemlje koja u predratnoj Europi nastoji »plutati« između dviju velikih totalitarnih država i njihovih agresivnih težnji, između neutralnosti i promidžbe svojih državnih interesa, između državničkog egoizma i potrebe za pomoći. Naposljetku, pojedini emigranti su se odužili Jugoslaviji.

⁶ Riječ je o tragično promašenom Kladovskom transportu: Monografiju o tome objavili su austrijski povjesničari Gabriela Anderl i Walter Manošek.

GODINA 1938: IZBJEGLIČKA KRIZA

Anschluss i posljedice po austrijske Židove

U Austriji nakon Anschlusa (kad je naziv zemlje promijenjen najprije u *Ostmark*, a od 1. 4. 1938. u *Alpen- und Donaugau*), represija nad austrijskim Židovima razvijala se rapidno, brzina se mjerila u mjesecima, tjednima - za razliku od situacije u Njemačkome Reichu, gdje se radilo o rasponu od pet godina.⁷ Domaći, do Anschlusa ilegalni članovi nacističke stranke izlazili su nakon »prijeloma« (13. 3. 1938.) iz svojih skrovišta s brutalnim terorom, a vlasti su pod krinkom zakonitosti Židove obespravile i obesvlastile, u cilju da se domognu očekivanog velikog židovskog bogatstva. Otpustima s radnih mjesta, oduzimanjem trgovina i tvornica, ali i stečenih socijalnih prava, nacisti su ih prisilili da napuste zemlju. Austrijski su se Židovi u roku od nekoliko tjedana poslije Anschlusa našli u krajnjem siromaštvu i neimaštini, lišeni svake mogućnosti privređivanja i samostalnog uzdržavanja, prisiljeni potražiti pomoć rođaka u inozemstvu.⁸ Jedan od pokazatelja je skokovit porast samoubojstava diljem Austrije u vrijeme neposredno nakon Anschlusa.⁹ U 1937. je bilo 973 Židova (po vjeri + po nacionalnosti), u 1938. već 1.358 i u 1939. godini 1.075.

Diskriminacija se protezala i na strane državljane, od kojih je od 1933/1934. značajan broj iz Njemačkog Reicha zatražio utočište upravo u Austriji. Demografske promjene između 1933. i 1938. pokazuju da se broj Židova rođenih u Austriji smanjio za 9.500 osoba,¹⁰ dočim je u tom razdoblju stizalo više od 9.000 stranih Židova (mahom iz Njemačke, premda nema točnih brojki).¹¹

Očevici su prve dane nakon Anschlusa doživjeli kao kaotične, jer su s jedne strane krenuli valovi izbjeglica - ne samo Židova, nego i članova raznih političkih stranaka, pripadnika austrijske vojske i policije, aristokrata, uglednih bankara i proletera, poznatih i bezimernih socijalista, komunista, svećenika i činovnika ili pak protivnika nacionalsocijalizma.¹² No redovni vlakovi iz Beča u glavne gradove susjednih država, u Prag, Budimpeštu, Varšavu, Rim... ili nisu uopće krenuli, ili su se vratili u Beč, ili su smjeli prijeći granicu tek nakon što su se iskricali svi austrijski putnici, koji su u Beču očajnički nastojali doći do mjesta u prenatrpanim vagonima.¹³ Neposredno nakon ulaska njemačkog Wehrmachta i preuzimanja vlasti, nacističke su vlasti na prepad zatvorile granice prema susjednim zemljama. Austrijski državljani nisu smjeli preći, nego su bili prisiljeni napustiti vlakove ili zaustaviti svoja vozila na posljednjoj postaji prije granica. Čehoslovačka, Mađarska, Jugoslavija i Italija su i sa svoje strane sprječavale ulazak austrijskim putnicima.¹⁴ Američki novinar, koji je Anschluss doživio u Beču, opisuje neopisivu paniku na glavnim cestama iz Beča prema graničnim prijelazima: ceste su bile krcate taksijima i privatnim vozilima jer

⁷ FREUND & SAFRIAN (2001) str. 768.

⁸ FREUND & SAFRIAN (2001), str. 777. ODZ fond 158, kutija 42, dok. br. 5803/40: BERGER, Max (r. 1873) i njegova supruga Terezija (r. 1869), sa stanom u Beču, Rottenturmstrasse 22, polukat, ulaz br. 12 živjeli su od novčane pomoći njihove kćeri Grete, udane u Zagrebu za trgovca Arna LUSTIGA. Lustigovi su tražili dozvolu za ulazak i boravak za stare roditelje, zato što »u Beču žive u najvećem siromaštvu, tako da im šaljemo novac«.

⁹ MOSER (1999), str. 22.

¹⁰ Godine 1934. obavljen je popis stanovništva. Dne 22. 3. 1934. u cijeloj Austriji živio je 191.481 Židov (od toga u Beču 176.034). Na dan 13. 3. 1938. u cijeloj Austriji bilo je 181.882 Židova, od toga u Beču 176.034.

¹¹ MOSER (1999), str. 16.

¹² RAUCHENSTEINER (1997), str. 215; (GEYDE) 1997, str. 217-220.

¹³ Hrvatski list, Osijek, god. 17, srijeda 16. 3. 1938. »Osječanin u Beču u času preobrata«, mikrofilm, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, (NSK), signatura 85.088/17.

¹⁴ Izvještaj jugoslavenskog reportera koji se u dane Anschlusa zatekao u Austriji i zaputio se vlakom za Jugoslaviju. Hrvatski list, Osijek, 18. 3. 1938. Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), signatura bf. 84.088.

su ih nesretnici, kojima su pogranični organi prepriječili put, ostavili uz cestu i sami se pokušavali probijati preko *zelene granice*.¹⁵

Prva međunarodna konferencija o izbjeglicama

»Problem austrijskih izbjeglica« vlada SAD-a je odlučila rješavati zajedno s državama koje bi potencijalno mogle prihvatiti veće kontingente. Dne 6. srpnja 2008. navršilo se 70 godina od održavanja prve međunarodne konferencije o izbjeglicama, sazvane od američkoga predsjednika Roosevelta. Deklarativni cilj konferencije trebala je biti jedinstvena imigracijska politika »prihvatnih zemalja«. Skrivena svrha te formulacije bila je težnja svih zemalja sudionica konferencije držati valove izbjeglica podalje od svojih granica što restriktivnijim uvjetima za ulazak i boravak stranaca. Zemlje u koje je emigracija Židova već tekla - uglavnom susjedi Njemačkoga Reicha - to su izrekom priopćile na konferenciji. S njima su se složile SAD, Kanada, Australija i Južna Amerika, najavivši zatvaranje granica. Kanadski predsjednik vlade Mackenzie King odgovorio je na pitanje koliko bi izbjeglica Kanada mogla primiti: *None is too many* ('Nijedan je previše'). Šef australske delegacije izjavio je: *Mi nemamo problema zbog rasizma, pa ga ne želimo izazivati imigracijom*. Rezultat konferencije je bio dogovor o zajedničkoj kvoti za sve prihvatne zemlje: 200.000 njemačkih Židova i 60.000 ne-židova iz Njemačke, raspoređeno na četiri godine, ili 65.000 osoba godišnje. Na zahtjev britanske vlade konferencija je zabranila svako spominjanje imigracije u Palestinu. Manje zemlje, ali sa značajnijim židovskim zajednicama - među inima i Mađarska, Rumunjska, Poljska, Čehoslovačka Republika i Jugoslavija - nisu ni bile pozvane. Švicarski predstavnik, visoki policijski časnik Heinrich Rothblum, može si pripisati dvojbenu zaslugu da je konferencija prihvatila švicarski, tj. njegov osobni »izum«: obilježavanje židovskih putovnica iz Njemačkoga Reicha crvenim »J« ('Jude'). Sama činjenica da se konferencija održavala na francuskoj obali, umjesto u neutralnoj Švicarskoj, a uz sudjelovanje Međunarodne konfederacije Crvenog križa, bila je pokazatelj obzira organizatora ne samo prema Švicarskoj (koja se kao financijsko »utočište« nacionalsocijalističke Njemačke nije željela zamjeriti svome moćnome klijentu), nego i prema samoj Njemačkoj.

Konferenciju su u velikome broju pratili njemački novinari, te izvještavali o njoj neskriveno likujući zbog svoje »pobjede«, rugajući se malodušnosti međunarodne zajednice: *Židovi su jeftini! Samo - nitko ih neće*. Goebbels je iz rezultata konferencije iščitao sigurnost da nijedna demokratska zemlja nema namjeru osujetiti Njemačku u njezinoj nakani da izbriše Židove iz njemačke stvarnosti. Konferencija je bila *predzadnja stepenica do holokausta*.¹⁶

Jedini pozitivan rezultat te desetodnevne konferencije bio je osnivanje međuvladinog odbora sa sjedištem u Londonu. Zadatak mu je bio surađivati s njemačkim vlastima da potencijalnim židovskim izbjeglicama dozvole da ponesu sa sobom barem dio pokretne imovine (do 1938. godine njemačke su vlasti to uglavnom dopuštale) i pomoći potencijalnim izbjeglicama prikupljati potrebne dokumente. Odbor je počeo s radom u kolovozu 1938. da bi ga ubrzo prekinula i ugasila sudetska kriza.

Kraljevina Jugoslavija i anchluss

Kraljevina Jugoslavija smjesta je reagirala na Anschluss Austrije. Predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović izrazio je »duboko razumijevanje« i *nadu da će se dotadašnje tijesne*

¹⁵ Jutarnji list, Zagreb, 14. 3. 2009, god. XXVII, br. 9360-9403, br. 9385.

¹⁶ LUSTIGER (1998).

veze, pomakom Njemačkog Reicha do granica s Jugoslavijom, još učvrstiti.¹⁷ Milan Ristović¹⁸ tvrdi da su jugoslavenske vlasti već nekoliko tjedana poslije Anschlusa uvele vize za austrijske Židove. Dokumentacija o tome u Hrvatskome državnom arhivu ne postoji, nema je ni u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.¹⁹ Stvarni tijek reakcija Jugoslavije nešto je složeniji: naime, Jugoslavija je s Njemačkom (Weimarskom Republikom) sklopila sporazum o obostranom ukidanju obaveznih viza. Neposredno nakon Anschlusa bivši austrijski konzulati u Jugoslaviji dobili su uputu da jugoslavenski građani za putovanja u bivšu Austriju, tad Njemački Reich, neće više morati imati vize.²⁰ Za jugoslavensku stranu, njemačke su vlasti priznale sporazum o ukidanju viza; njemačke su vlasti to isto što su dale Jugoslavenima uskraćivale vlastitim državljanima. Pojačan priljev izbjeglica iz Austrije ...*alarmirao je susjedne zemlje...* Novi propisi vrijede ...*za sve zemlje koje su pokrenule Židovsko pitanje...* Nakon Anschlusa, Kraljevina Jugoslavija uvela je poseban režim za odobrenje ulaska i boravka u Jugoslaviji za židovske građane zemalja u kojima se postavlja Židovsko pitanje.²¹ Dokumentacija o tome u Hrvatskome državnom arhivu ne postoji, ali naredba MUP-a od 25. srpnja 1938. banskoj upravi, te napatuk banske vlasti svim redarstvenim organima Savske Banovine potvrđuju da je [...] *donio nove pooštrene uvjete za ulazak i boravak u Jugoslaviji*. MUP je izrazio zabrinutost da bi se izbjeglice mogle *trajno nastaniti u Jugoslaviji... i padati na teret državi*, da će domaćim ljudima oduzimati »kruh« i izazivati buktanje antisemitizma.

Novi ulazno-boravišni režim obuhvatio je obvezu traženja dozvole ulaska prije prelaska granice, i to traženje putem jugoslavenskih konzularnih predstavništava u Njemačkom Reichu, s time da si je ministarstvo unutrašnjih poslova pridržavalo pravo odlučivanja. Izdavanje dozvola preneseno je s konzulata u Reichu na središnju vlast u Beogradu, odluke kojeg su podnositelji zahtjeva bili dužni sačekati u njihovim zavičajnim mjestima. Preduvjet za podnošenje zahtjeva bila je dozvola povratka što ju je trebala izdati vlast »zavičajne zemlje«. Osobe uhvaćene u ilegalnom prijelazu granice bit će vraćene i predane vlastima domicilne države.²²

Za potencijalne izbjeglice iz Austrije nova regulacija značila je težak udarac: nerazmjerno produženje postupka, neizvjesnost zbog čekanja u zemlji i izloženost daljnjim šikaniranjima od strane nacističkih vlasti. Poglavitito se obavezna dozvola boravka morala smatrati ciničnim poigravanjem s nevoljama nesuđenih emigranata, jer vlast koja protjeruje svoje građane i građanke iz rodne i zavičajne zemlje trebala je dozvoliti povratak.²³

¹⁷ Hrvatski list, Osijek, 16. 3. 1938.

¹⁸ RISTOVIĆ (1998.), str. 31.

¹⁹ ODZ, kutija1, dok. br. 61573; kutija 4, dok. br. 4501. RISTOVIĆ 1991, str. 35, ne spominje nadnevak, nego govori samo o *otprilike dva tjedna nakon Anschlusa*. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG) (Arhiv Jugoslavije), Beograd, također nije mogao utvrditi točni datum uvođenja viznoga režima, niti ima podataka o tome: Informacija mailom ravnatelja Miladina Miloševića od 4. 3. 2009.

²⁰ Jutarnji list, Zagreb, god. XXVII, br. 9386, 14. 3. 1938. Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Zagreb.

²¹ ODZ, Kutija 1, br. 61573, Ministarstvu unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (u daljnjem tekstu skraćeno: MUP) 26.1.1939, Savskoj banovini; također kutija 4, br. 4501, citat kod M. RISTOVIĆA (1998.), str. 31.

²² ODZ, kutija1, dok. br. 61573; kutija 4, dok. br. 4501. RISTOVIĆ 1991, str. 35, ne spominje nadnevak, nego govori samo o *otprilike dva tjedna nakon Anschlusa*. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG) (Arhiv Jugoslavije), Beograd, također nije mogao utvrditi točni datum uvođenja viznoga režima, niti ima podataka o tome: Informacija mailom ravnatelja Miladina Miloševića od 4. 3. 2009.

²³ Primjeri: ODZ, kut. br. 33, dok. br. 2723/1940; kutija br.15, dok. br. 45082/1939 (9 .1. 1940); kutija br. 40,dok. br. 4304 Erna Brukner; - kutija br. 40, dok. br. 4305, Armond ŠTRIMPL, Wien.u.a.m. ODZ, kutija br. 15. dok. br. 304. Georg i Elsa Fuerth, za koje su htjeli jamčiti uzdržavanje vlasnici robne kuće Kastner & Oehler u Zagrebu (Elsa Fuerth bila je sestra Franza Oehlera) odbijeni su dva puta kao »gosti« i zatim kao »turisti«. Također bračni par Frankl, Nathan i Jeanette, kutija br. 41, dok. br. 4839.

Jugoslavija je postupala u skladu s intenzitetom svojih političkih i gospodarskih odnosa s Njemačkim Reichom, koji su od 1933. postali sve tješnji.²⁴ Zatvaranje granice uoči zbjegova, s kojima su susjedne zemlje bez sumnje računale, bilo je i u duhu Velike Britanije: i njezini su poklisari u Beogradu intervenirali ne bi li Jugoslavija zaustavila iseljeničke valove za Palestinu.²⁵ Tijekom 1938. godine Jugoslavija je proširivala krug zemalja čije je židovsko stanovništvo zahvatio režim viza. Do 1. 12. 1938. sva su jugoslavenska poslanstva i svi jugoslavenski konzularni predstavnici primili naredbe za postupak sa Židovima glede ulaska u Jugoslaviju: putovnice čiji su vlasnici bili prepoznati kao Židovi, uključivši pokrštene i osobe bez vjeroispovijesti, podrijetlom iz Čehoslovačke, Poljske, Rumunjske, Italije i Palestine, morale su imati dozvolu za povratak u zavičajnu zemlju prije podnošenja zahtjeva za dozvolu ulaska i(li) boravka.²⁶

Predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović opravdavao je (1939. godine) francuskim novinarima preokret u imigracijskoj politici tvrdnjom da je Jugoslavija od 1933. nadalje bila među zemljama s najbrojnijom židovskom emigracijom, te da je zbog izbjeglica tijekom 1938. godine došla do granice ekonomskih mogućnosti. Teret skrbi za izbjeglice mogao bi prouzročiti buktanje antisemitizma.²⁷

Opasnost od aktiviranja antisemitizma zbog židovskih izbjeglica čini se pretjeranom (koliko sam do sada mogla zaključiti iz dnevnog tiska, godine 1938. Jutarnji list²⁸ i Hrvatski list²⁹ ne sadrže niti jedan protužidovski obilježen članak, pa čak niti potpiruju strah od financijskih i inih tereta zbog izbjeglica, u stilu *Brod je prenatrpan*.³⁰ »Hrvatski narod« i »Hrvatske novine« od 1938. godine sklone su antisemitizmu, ali ne agresivnim ispadima.³¹ Neprijateljsko raspoloženje u novinama odnosilo se generalizirajući na *Židove* i na domaće, jugoslavenske Židove i zasnivalo se na klišeje, o Židovima - neloyalnim građanima u svojim zemljama domaćinima.³² Antipatija prema Židovima bila je ispremiješana i s neprijateljskim stavom prema komunistima - a u tom pogledu, vlasti su počele prosvjetljivati političke stavove građana koji su imali kontakte sa strancima, poglavito sa stranim Židovima.³³ Strah od špijunaže i bojazan da bi se putem stranaca mo-

²⁴ O razvitku gospodarske suradnje i političkog približavanja: v. EICHHOLTZ (2003) Stojadinovićeva izjava o Anschlusu doimlje se kao »samostmirivanje« i »samouvjerenje« da će se »približavanje« i »učvršćivanje« odnosa zaustaviti i da neće imati sličan ishod kao u Austriji.

²⁵ RISTOVIĆ (1998.), str. 31. Do 1938. Jugoslavija je zadržala od potpunog zatvaranja granice za tranzite u Palestinu s obzirom na *turiste* iz Palestine, kojih se gospodarstvo nije željelo odreći.

²⁶ MATARD-BONUCCI (2008.), str. 298; Meir MICHAELIS (1978.), str. 107-192, 136

²⁷ U Kraljevini Jugoslaviji nije postojao nijedan organiziran antisemitski pokret, ali bilo je pojava latentnog antisemitizma. Poglavito se ministar unutrašnjih poslova, dr. Anton Korošec (1872-1940), dr. theol. Sveučilišta u Grazu, ministar unutrašnjih poslova 1935-1941, deklarirao antisemitom. V. BISTER 1992. Korošec je 1940. godine donio dva anitsemitska zakona: *Numerus clausus* za Židove na srednjim školama i u visokoškolskom, te zabranu rukovanja živežnim namirnicama Židovima. GOLDSTEIN (2001), aneks: Kronologija židovstva u Hrvatskoj.

²⁸ Jutarnji list, Zagreb, god. XXVII, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), sign. br. 86.013.

²⁹ Hrvatski list, Osijek, god. 17. ,NSK, Zagreb, sign. br. 85.088.

³⁰ *Geslo Brod je prenatrpan (Das Boot ist voll)* potječe iz predizbornih kampanja poslijeratne Austrije, te je upereno protiv emigranata -gastarbeitera.

³¹ I. GOLDSTEIN (2004), str. 50, 526, 527.

³² H.P. FREIDENREICH (1981), str. 182, 183; I.GOLDSTEIN (1997).

³³ ODZ, Kutija 58, Zl. 17490/40, 10. April 1940. Odjeljak za državnu zaštitu provjeravao je zagrebačkog liječnika dr. Benna Steina, čija je ordinacija na Strossmayerovu trgu u Zagrebu bila osumnjičena da ne služi liječenju nego komunističkoj agitaciji. U tom kontekstu ODZ je otkrio da se Benno Stein druži s kasnijim austrijsko-francuskim književnikom Manesom Sperberom (1905-1984), »čovjekom sumnjiva morala«. ODZ je pronašao policijski dosje iz 1934. godine u kojem je Sperber bio okarakteriziran kao »navodni profesor« koji s ljudima psihološki šarlatanizira.

gao ubacivati lažan novac bili su također elementi neprijateljskog raspoloženja prema izbjeglicama. ODZ je za sve te strahove imao i pregršt dokaza.³⁴

Prije 1938. jugoslavenske su vlasti dokazivale svijest o tome da su životni uvjeti Židova u Njemačkom Reichu zbog rasne diskriminacije izuzetno teški, te su njemačkim *useljenicima* bez ustezanja odobravale boravak³⁵ - zacijelo ne iz čiste humanosti, nego u očekivanju »priliva« mozgov a ulaganja židovskog kapitala u jugoslavensko gospodarstvo. Takva očekivanja ipak se nisu obistinila, jer su već važeći jugoslavenski zakoni o zapošljavanju stranaca ograničavali stranu konkurenciju, kako na tržištu rada tako i u trgovini i financijama.³⁶ Do kraja 1937. godine sedmorica od 400 izbjeglica uključila se s većim kapitalom u jugoslavensko gospodarstvo.³⁷ U formulacijama rješenja o dozvoli boravka i nastanjenja, te o političkom azilu progonjenim njemačkim Židovima, špekulacije s basnoslovnim židovskim bogatstvom prikrivene su razumijevanjem i altruizmom.³⁸ No, situacija se i prije »Anschlusa« zbog kontinuiranog dolaska novih i novih valova izbjeglica iz Reicha pogoršavala, »razumijevanje« vlasti za izbjeglice se smanjivala. »Anschluss« Austrije dao je povod vlastima za nove, osjetnije restrikcije, ali ne bi se moglo govoriti o »prekretnici« i novoj kvaliteti migracijske politike.³⁹

Praksa izdavanja odnosno neizdavanja dozvola za ulazak i boravak u Jugoslaviji pokazuje da je ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu zahtjeve i obrazloženja poput *posjet rodbini u Jugoslaviji, turizam, bolest i potreba liječenja u Jugoslaviji*, pa čak i jamstva jugoslavenskih građana da će snositi sve troškove za gosta ili gošću, tako da dotična osoba neće pasti na teret državi, odbijalo s obrazloženjem da *nema valjanih razloga za boravak u Jugoslaviji*. MUP je to učinio na osnovi savjeta iz banovina, tako da je odgovornost za tvrdi stav prema potencijalnim izbjeglicama bila i na strani banskih vlasti: Banovina Dravska (Ljubljana) i Savska, odnosno Banovina Hrvatska,⁴⁰ s kojima se MUP konzultirao prije donošenja rješenja, mahom su davale negativne ocjene potrebe ulaska u Jugoslaviju. Nije ih smekšao argument da su u pitanju bile starije osobe, koje su k sebi htjela pozvati djeca ili rodbina, znajući za njihovu ugroženost u Austriji.⁴¹ Pozitivne preporuke bile su rijetke: one bi glasile na *što kraće zadržavanje u zemlji i napuštanje Jugoslavije odmah nakon isteka dozvole*. U takvim slučajevima boravak je trajao maksimalno 30-ak dana, što potencijalnim »posjetiteljima« nije značilo ništa: čak i da su u to vrijeme htjeli pripremati nastavak puta i organizirati emigraciju, trajni boravak i mogućnost uzdržavanja, bilo u Jugoslaviji,

³⁴ ODZ, Kutija 58, Zl. 15703/4029.5.1940: Navodni trgovački putnik iz Zagreba, Anton Šnopl, denunciran je kao »šleper« (krijumčar izbjeglica), koji dovodi ne samo ilegalne imigrante, nego i lažne njemačke marke.

³⁵ To potvrđuje primjer njemačke obitelji Krebs: Fanni (r.1862. u Benthenu), njezin sin Fritz (r. 1890., trgovac), njegova supruga Elly i kćeri Lora i Vera godine 1934. nastanili su se u Zagrebu, Vlaška ulica 75b. Kao azilanti uživali su dozvolu boravka, ali uz zabranu zapošljavanja. Njihov ujak Eugen Schlesinger iz Đurđevca bio im je referenca. Produživali su boravak do 31. 8. 1938. godine. Zadnji zahtjev za produženje, podnesen zagrebačkoj policiji 25. 7. 1938. riješen je tako da je Odjelak za državnu zaštitu Kraljevske banske uprave upozorio podnositelje zahtjeva da daljnje produžavanje neće biti.

³⁶ I. GOLDSTEIN (2004), str. 450.

³⁷ I. GOLDSTEIN (2004), str. 453

³⁸ Primjer je njemačka obitelj Krebs, koja je od 1934/1935-1938. godine bez poteškoća produžavala svoje dozvole boravka. ODZ, kutija br. 4, Zl. 4639.

³⁹ F. FREUND-H. ŠAFRAN, (2001.) str. 767.

⁴⁰ Strogost Banovine Hrvatske prema židovskim izbjeglicama ističe I. GOLDSTEIN (2004), str. 451.

⁴¹ ODZ, kutija 42, dok. br. 5803/40 BERGER, Max (r. 1873) i Terezija, (r.1869), Wien, Rottenturmstrasse 22. Njihova kći bila je u braku sa zagrebačkim trgovcem Arnom LUSTIGOM. Također : stariji bračni par Samuel i Mathilde (Hilde) Farkaš iz Beča, Werderthorgasse 15/14, za koje su zagrebački poduzetnici Dane Singer i Albert Bornstein u ožujku 1939 tražili dozvolu boravka, jer su - kako navode u zahtjevu - brinuli za fizičku egzistenciju tih starijih rođaka. Farkašovi su si organizirali emigraciju u Australiju, no dotada su ih njihovi domaćini željeli smjestiti negdje na moru, radi oporavka i zdravstvene zaštite. Policijsko ravnateljsko u Zagrebu izdalo je pozitivno rješenje u studenom (!) iste godine: 30 dana nakon isteka smjesta napuštanje zemlje. ODZ, kutija br. 36, dok.br. 20756/39.

bilo u Palestini, ili u prekomorskim zemljama, taj rok je bio prekratak. Odobrenja boravka u Jugoslaviji su izuzeci, odbijenica ima neusporedivo više. Zato se može tvrditi da su većina austrijskih Židova koji su godine 1938. i 1939. ipak uspjeli prijeći austrijsko/njemačko-jugoslavensku granicu bili »ilegalci«. Godine 1940. oni će dobiti mogućnost da naknadno legaliziraju svoj boravak u Jugoslaviji, uz plaćanje globe za nedopušteni prijelaz granice i neprijavlivanja.

ILEGALNE MIGRACIJE - ZNAČAJ MAĐARSKO-JUGOSLAVENSKE GRANICE

Prognanici na ničijoj zemlji

Ne može se utvrditi dokle je potrajalo neizvjesno stanje na granicama, jer formalno nije ni bilo proglašeno (vladanje na osnovu internih »dogovora« i na prepad donesenih odluka s jedne, a hiperregulacija papirnim dokumentima s druge strane bilo je odraz bezakonja i samovolje SA i SS-a koji su prvih dana i tjedana ovladali javnošću). GESTAPO je, na svoj način, ponovno pokrenuo prekogranični promet: protjerao je austrijske Židove, uz prethodno oduzimanje putovnica. Povratak u Reich bio im je zabranjen pod prijetnjom deportacije u koncentracijski logor. Takvu je taktiku GESTAPO godine 1933. primjenjivao prema poljskim Židovima stalno nastanjenim u Njemačkoj, te je provodio nad drevnim židovskim zajednicama austrijske pokrajine Gradišće (područja koje je do Trianonskog mirovnog ugovora pripadala Transleitanijskoj polovini Carstva!), Židovima iz Rechnitza,⁴² Deutschkreuza⁴³ kao i prema zajednici štajerskog gradića Radgone/Radkersburga.⁴⁴ Ispostava GESTAPO-a u Rechnitzu naredila je u svibnju 1938. pismenim rješenjima židovskim stanovnicima Rechnitza napuštanje grada do 31. svibnja 1938. uz prethodno likvidiranje njihovih poduzeća i trgovina, te primopredaju putovnica i popisa pokretne i nepokretne imovine. Svaki njihov pokušaj da se vrate u Rechnitz kažnjavao bi se upućivanjem u koncentracijski logor.⁴⁵ Židovske građane i građanke koji nisu uspjeli otići u postavljenom roku GESTAPO je 7. lipnja 1938. odveo u provizorni sabirni logor kod Bonisdorfa u južnome Gradišću i zatim su protjerani preko granice. To je vjerojatno bio pogranični prijelaz Bonisdorf - Gederovci. Završili su bez putovnica, novca, informacija u ničijoj zemlji. Izraelitska bogoštovna općina u Beču saznala je o toj akciji iz stranih židovskih tiskovina u New Yorku i Amsterdamu, pa je vrhovni rabin dr. Joseph Loewenherz, zabrinut za opstanak židovskih zajednica radi zaštite ugroženih Židova⁴⁶ mogao zaključiti,

⁴² Zahvaljujem Tajniku Općinskog poglavarstva u Rechnitzu na fotokopijama popisa deportacija židovskih građana Rechnitza, koji je pratio »Verlautbarung« (»Objavu«). Općinski kroničar Rechnitza, dr. Josef HOTWAGNER, obavijestio je autoricu (8. 9. 2008.) da je općinski arhiv s dokumentima iz vremena Drugog svjetskog rata uništen u požaru.

⁴³ Gradski povjesničar Deutschkreuza, dr. Adalbert PUTZ. Informacija od Dr. Adalberta Putza, mailom, 7. 8. 2008..

⁴⁴ ODZ fond br. 158, kutija 4, br. 4581. O tome Ivo Goldstein, GOLDSTEIN 2001, str. 123.- I. GOLDSTEIN (2004.), str.462

⁴⁵ Primjerak pismene naredbe ispostave GESTAPO-a u Retzu autorici je poslao tajnik Općinskog poglavarstva Rechnitz, gospodin Richard TANGL, na čemu mu ovime zahvaljujem.

⁴⁶ Joseph Löwenherz (rođen 1884. godine u Galiciji) studirao je judaistiku na Sveučilištu u Lembergu (L'viv, Ukrajina). Od studentskih dana radio je kao cionistički aktivist. Poslije Prvog svjetskog rata radio je kao odvjetnik u Beču. Godina 1924-1937. bio je potpredsjednik Izraelitske bogoštovne općine u Beču, a od 1937. do 1942. (do njezinog gašenja) njezin glavni tajnik i ravnatelj. Na toj dužnosti bio je prisiljen surađivati podjednako sa Središnjim uredom za iseljavanje Židova (*Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*) kao i s Glavnim stožerom GESTAPO-a (*GESTAPO Hauptamt*) u Beču. S odobrenjem nacističkih vlasti otputovao je (1940. ili 1941.) u Lisabon na susret s predstavnicima Svjetskoga židovskog kongresa, ne bi li potaknuo tu međunarodnu udruhu da s nacistima sklopi sporazum o slobodnom odlasku Židova iz svih zemalja pod njemačkim utjecajem. Dr. Loewenherz preživio je rat, no dospio je u ralje sovjetske okupacijske vlasti. Sovjeti su ga pod optužbom za suradnju s nacionasocijalistima tri mjeseca držali u zatvoru. Godine 1946. dr. Loewenherz se sam prijavio Sudu časti u Londonu i rehabilitiran je. Iste godine iselio se sa svojom suprugom u SAD, gdje je umro 1960. Loewenherzov sin Siegmund preveo je svoje prezime u književno hebrejski Levarie. On je učitelj glazbe i povjesničar: www.yadvashem.org.

zašto se njegovim pismima zajednicama izvan Zagreba (kojima je htio utvrditi njihove potrebe) nijedna općina iz Gradišća nije odazvala. Za Židovsku bogoštovnu zajednicu je činjenica da se njezini članovi deportiraju bila do tada nepoznata, nečuvana okolnost. U slučaju deportiranih sugrađana iz Retza, Židovska bogoštovna općina uspjela je uspostaviti kontakt sa Zagrebačkom bogoštovnom općinom i izmoliti posredovanje kod Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu da Jugoslavija prihvati te protjerane osobe.⁴⁷ Banska vlast je Židove s podacima o mjestu rođenja ili stalnom boravku u Gradišću tretirala kao zajednicu - to je očito plod zamolbe Saveza jevrejskih opština Jugoslavije koji se zalagao za to zbog traumatiziranosti izbjeglica, ali i zbog tijesnih rodbinskih veza izbjeglica. Ironija povijesti - jedanaest osoba iz gradišćanskih općina deportiranih također 7. 6. 1938. nije moglo dobiti dozvolu za ulazak u Jugoslaviju iz humanitarnih razloga - i to zato što su imale valjane austrijske putovnice. Jugoslavenske vlasti im zbog tih putovnica nisu priznavale potrebitost zaštite.⁴⁸

Židovska općina u Zagrebu intervenirala je 18. 9. 1938. kod banske vlasti u Zagrebu za još jednu skupinu Židova iz više austrijskih gradova, koju je GESTAPO natjerao na Tromeđe. Vlakom preko Mađarske stigle su u Čakovec no ondje je za njih bio kraj puta. Jugoslavenske su ih vlasti smjesta pritvorile, Židovska vjeroispovjedna općina u Čakovcu je brinula za njih, dok je zajednica u Zagrebu uputila molbu za pomoć i dozvolu ulaska u Jugoslaviju, ne bi li spriječila njihovo vraćanje u Austriju. [...] *Ne treba naročito istaći kojoj su sudbini ovi bijednici izbjeglice izvrgnuti i što ih čeka, ako zaista budu prisilno vraćeni u Austriju. Jevr. vjeroisp. općina u Čakovcu preuzela je punu moralnu i materijalnu garanciju, pustila ih na slobodu, dajući im pravo azila dok cjelokupni problem izbjeglica u našoj zemlji ne bude skupno riješen.*⁴⁹

Putevi ilegalaca

U drugoj polovini 1938. godine i tijekom 1939. godine prolazilo je pograničnim gradovima prema Mađarskoj više vlakova sa židovskim izbjeglicama iz Češkomoravskog Protektorata, u organizaciji češke putne agencije ČEDOK, a koji su ukrali i poljske, mađarske i slovačke izbjeglice. Činjenica da je riječ o židovskim izbjeglicama iz Mađarske (gdje se 1938. godine položaj Židova - unatoč diskriminacijskim mjerama - još nije bio bitno pogoršan,⁵⁰ može se obrazložiti time da se radilo o austrijskim Židovima s mađarskim korijenima, koji su nakon austrijskog »Anschlusa« našli utočište kod svoje rodbine.⁵¹ Jugoslavenska agencija Putnik surađivala je s češkom agencijom u organizaciji vlaka koji je 9. 3. 1940. prevozio 600 mađarskih izbjeglica, no oni su

⁴⁷ LEBL (2006), fusnota br. 1 str. 107.- I. GOLDSTEIN (2004), str. 456, 462.

⁴⁸ *Ibid.* Dok. Nr. 36 (DOEW-Dok. Nr. 13012 Johnny-Moser-Privatbesitz), str. 315.

⁴⁹ *Ibidem*: imena tih izbjeglica su: imena pritvorenika: Moritz WILDER, tkalac, r. 1908. u Beču; Greta WILDER; supruga mu, r. 1918. u Beču; Oskar BELLAK, strojarski inženjer, r. 1890 u Beču i Abel SCHLESINGER; 65 godina, iz Beča.

Dne 19.12. 1939. su banske vlasti tu zamolbu proslijedile Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, no nema podataka o tome je li im odobren boravak.

Imena pritvorenika: Moritz WILDER, tkalac, r. 1908. u Beču; Greta WILDER; supruga mu, r. 1918. u Beču; Oskar BELLAK, mašinski inženjer, r. 1890 u Beču i Abel SCHLESINGER; 65 godina, iz Beča.

Dne 19.12. 1939. su banjske vlasti tu zamolbu prosljedili Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, no nema podataka o tome je li im odobren boravak. ODZ Zagreb, fond 158, kutija 7, Pov. br 44772, 44677 i 44677 od 19.12.1939.

⁵⁰ KONTLER (2008), str. 380.

⁵¹ Hermann KURAHS, povjesničar u Radgonji poznaje obitelj Dkf. (Dipl.oec.) Ferdinanda Neumanna. Prema njegovu saznanju su u Radkersburgu godine 1938. živjele samo dvije obitelji: Neumann i Moritz. - Radkersburg je pribrojen Gradišćanskim Židovskim općinama, jer su Gradišće i Štajerska godine 1938. u kontekstu izmjena starih austrijskih administrativnih granica pokrajina i kotara postali jedan »Reichsgau« (Reichsgau Burgenland-Steiermark).

moralu 10 dana čekati u pograničnoj postaji Gyékényesu (županija Somogy) jugoslavensku dozvolu za prijelaz mađarsko-jugoslavenske granice.⁵² Tada su, naime, još bili relativno prohodni putevi prema Zapadu, prema lučkim gradovima u Francuskoj i Nizozemskoj, te putevi u Skandinaviju, jer je Italija - bez obzira na donošenje rasnih zakona 7. 9. 1938. - i dalje prihvaćala židovske izbjeglice, kako na boravak, tako i za tranzit.⁵³

Jugoslavija je 12. srpnja 1938. pooštrila i uvjete za dobivanje tranzitnih viza, opravdavajući taj potez kao mjeru predostrožnosti zbog sudetske krize.⁵⁴ Podjednako kao i boravišnih dozvola, MUP je konzulatima oduzeo mogućnost izdavanja tranzitnih viza i pridržavao si odluke o njihovu izdavanju. Rok trajanja tranzitnih viza skraćen je na maksimalno 30 dana - što je u pravilu bilo premalo za organiziranje nastavka puta.⁵⁵ Naposljetku, izmjene propisa za tranzitne vize zadržale su zabranu traženja tranzitnih viza treće zemlje u konzulatima ciljnih zemalja na teritoriju Jugoslavije.⁵⁶ Iako je prekomorski promet još funkcionirao i Jadran također još bio otvoren plovni put, restriktivni uvjeti dobivanja tranzitne vize za iseljavanje trebali su odvratiti potencijalne tranzitne putnike s jugoslavenskih destinacija.

Ta računica jugoslavenskih vlasti nije se obistinila. Štoviše, od srpnja 1939. Jugoslavija bilježi nagli porast ilegalnih ulazaka u zemlju - s valjanim putovnicama, ali bez vize. U listopadu su imigracije jenjavale, iako se pročulo i u Banskoj upravi Savske Banovine da onkraj granice u blizini zgodnu priliku za prijelaz čekaju još veće skupine poljskih Židova, no povećao se broj ilegalnih ulazaka. Broj izbjeglica porastao je i u studenom, što je Ravnateljstvo policije Dravske Banovine obrazložila strahom od odmazde nacista zbog neuspjela atentata na Hitlera 9.11.1939.⁵⁷ Banska vlast kritizira pogranične službe da propuštaju ilegalce, što rezultira velikim brojem židovskih ilegalaca, uglavnom bez sredstava.⁵⁸ Kulminacija je - prema ministarstvu unutrašnjih poslova - doseguta u tjednu od 9. do 14. prosinca 1939., kad su u Zagrebu zbog *kordonoprijestupa* (prijelaza granice) i ilegalnog boravka uhićena 62 Židova - mađarski, slovački, poljski, češki i austrijski. Pri tome valja imati na umu da su jugoslavenske vlasti brojile samo nositelje putnih isprava ili glave obitelji,⁵⁹ odnosno nositelje putnih isprava, dočim su supruge i maloljetna djeca oba spola bila suupisana.

GESTAPO, međutim, je deportirao žrtve i poslao ih u ničiju zemlju između graničnih crta, ostavljajući ih na milost i nemilost, bez dokumenata, bez novaca i bez mogućnosti povratka. U nastojanju da Austriju očisti od Židova, GESTAPO je pružao pomoć i vodio osobe koje bi se »dobrovoljno« odvažile na bijeg u Jugoslaviju. Uglavnom se radilo o lokalnim pripadnicima GESTAPO-a, ali i temeljne njemačke policije, koji su to radili katkad bez naknade, ali češće za novac, a u dosluhu s jugoslavenskim pograničnim organima. Izbjeglice koje su, naposljetku, uspjele legalizirati svoj boravak u Jugoslaviji, morale su ravnateljstvima policija opisati okolnosti svojega

⁵² ODZ, kutija br. 52, dok. br. 13044: dne 15.3.1939. oni su parobrodom isplovili iz Rijeke za Kolumbiju.

⁵³ DAR Rijeka, Fonds JU 39, S Kutija Nr. 567, Irene Eleonora Ban (r. 1912 g., putovnica izdata od policije u Beču, 30. 6. 1938, s rokom važenja do 30. 12. 1938), sa svojom je obitelji stigla 2. srpnja 1938. u Opatiju, zaposlila se u opatijskom kupališnom centru *Stabilmenti Balneari di Abbazia*. Objavila je oglas za privatnu pouku gimnastike i tjelesne kulture. Dne 14.7.1938. dobila je dozvolu boravka na neodređeno vrijeme.

⁵⁴ RISTOVIĆ (1998.), citira naputke MUP-a i Ministarstva inostranih poslova, str. 38.

⁵⁵ RISTOVIĆ (1998.), str. 34-40.

⁵⁶ Kutija 38, Zl. 3609/39. Antonia Sara Spira, iz Beča II, Franz.Hochedlingergasse, koja je kod dr. Berte Bergmann u Mostaru kanila čekati izdavanje vize za Ujedinjeno Kraljevstvo. Odbijena: kutija 43, 6321/40.

⁵⁷ Dne 8. studenog 1938. Georg Elser izvršio je atentat na Hitlera u muenchenskom »Buergerbraeukeller«. Bomba je eksplodirao kad je Hitler već bio napustio lokal. GRUBER(2007), str. 411, bilješka br 1

⁵⁸ ODZ Zagreb, fond 158, kutija 11, br. spisa 57082 i 57588.

⁵⁹ O tome postoji i propis iz metodologije za statistiku stranaca po pojedinačnim općinama, kutija br. 62, dok. Br. 18941, travanj 1940.

ulaza i u tim svjedočanstvima navode kako im je upravo gestapovski službenik pokazao pouzdane puteljke »preko«.⁶⁰

Mariborska postaja pogranične policije (koja je bila nadležna za cjelokupni pogranični promet između prijelaza Holmec i grada Ormoža) najprije nije htjela povjerovati u izjave uhvaćenih stranaca da ih je GESTAPO doveo do i preveo preko jugoslavenske granice, no kako glasine u mjestima uz granicu o tome nisu zašutjele, ravnateljstvo policije Dravske Banovine u Ljubljani odlučilo je poslati povjerenstvo u najfrekventnija pogranična mjesta: Mursku Sobotu i Maribor, pored Dravograda, Holmeca i Šentilja.⁶¹ Povjerenstvo nije dobilo dokaze za sudjelovanje gestapovskih agenata u »šupiranju« preko granice, iako je lokalno stanovništvo s obje strane potvrdilo kontinuirano i masovno ilegalno infiltriranje izbjeglica u Jugoslaviju: Ravnateljstvo policije je utvrdilo: *Nemške oblasti izvajaju silno perskuciju nad Židi, ki se zato ne strašijo nikakšnih žrtev ter vporabljajo vso temu rodu lastno rafiniranost, da ih kakršenkoli način pričejo iz Nemčije. [...]*⁶² Dokaz sudjelovanja gestapovskih službenika u ulozi »šlepera« pružio je autorici tadašnji židovski izbjeglica iz logora Dachaua, Robert Weiss.⁶³ Stigavši u Graz, dobio je adresu policajca, Josepha Schleicha, koji ga je u zimi 1941. popratio do jugoslavenske granice i dalje, do Zagreba. Pogranična policija u Mariboru poznavala je Schleicha zbog njegovih učestalih putovanja u Hrvatsku. Odjel za državnu zaštitu u Zagrebu utvrdio je da je Joseph Schleich bio gestapovac, ali »sumnjiva«, tj. židovskog podrijetla, i da je svojim »štićenicima« pomagao napustiti Austriju i stići do Zagreba gdje je imao kontakte s osobljem židovskog trgovca Grossa. U mariborskoj ispostavi policije Joseph Schleich je bio poznat po učestalim prijelazima granice, a saznali su, putem ravnateljstva policije Banovine Dravske, za njegove kontakte sa Židovskom bogoštovnom općinom u Zagrebu, i bili uvjereni da je Joseph Schleich, vlasnik malog imanja u južnom Gradišću, u Jennerdorfu (odatle su također krenuli zbjegovi na austrijsko-slovensko-mađarsko tromеđe), dvostruki agent, koji radi i za GESTAPO i za židovske nalogodavce, utočište kojih je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu. Slijedom toga Banska uprava u Ljubljani uputila je zahtjev Banskoj upravi u Zagrebu da bolje kontrolira ovu djelatnost.⁶⁴ Robert Weiss, pak, uvjeren je da Joseph Schleich nije radio za novce niti je bio agent ili špijun ni za jednu stranu, već da je svoju pripadnost GESTAPO-u koristio za spas ljudi. Smatra ga jednim od još nepoznatih austrijskih građana koji su riskirali karijeru, pa i život za spas ugroženih Židova. Zato se Robert Weiss zalaže da Joseph Schleich postumno dobije počasni naslov *Pravednik među narodima*.

Fond Odjela za državnu zaštitu Savske Banovine (Zagreb) sadrži niz dokumenata i osobnih podataka o austrijskim Židovima uhvaćenim nakon ilegalnog prijelaza granice. Putevi su im bili željeznička pruga iz Beča do Graza i dalje do Spielfelda, odatle su pokušavali prijeći »zelenu granicu« pješice. Dionica austrijsko/njemačko-jugoslavenske granice u južnoj Štajerskoj istočno i

⁶⁰ ODZ, kutija 49, dok. br. 4628 i kutija 32, br. 2592/40. Izbjeglica iz Beča, Berthold Hahn i njegova supruga Fanny Berthold je 30. 10. 1939, krenuo i uspio prijeći u drugom pokušaju. Stigavši pješice u Maribor, nastavio je put za Zagreb vlakom. Njegova supruga Fanny slijedila je 13. 11. 1939. i uspjela prijeći granicu 16. 11. 1939. ODZ, kutija 51, br. 12798 od 20. 3. 1940. i kutija br. 11, dok. Br. 57082 und Zl. 57588.

⁶¹ ODZ, kutija 56, dok. br. 16719 od 1. 4. 1940.

⁶² ODZ Zagreb, kutija br. 40, dok. br. 3741/40 - Izvještaj Banske uprave Banovine dravske, Ljubljana, MUP-u Beograd od 20. 1. 1940, dok. br. Pov.II/2.št.938/2 *Ilegalno spravljanje inozemskih Židov v našo državo*.

⁶³ Robert Weiss, umirovljeni izraelski general, živi u San Francisku. Objavio je na CD-u sjećanja na svoj bijeg u Jugoslaviju. U Zagrebu se pridružio mladima za koje je skrbio Joseph Indig. Mail-svjedočanstva Roberta Weissa autorici.

⁶⁴ ODZ, kutija 49, br. 4628 -kutija 50, dok. 10597 Zapisnik izjave urednice dnevnika Slovenec, Maribor, Josipa Goleca, vezan za ilegalni ulazak Židova u našu zemlju. Josip Golec uz svoja zapažanja o Schleichu napomenuo je da je *antisemit po uvjerenju* i da osjeća gnušanje zbog tog židovskog pokvarenjaka. On se čudi zašto takav čovjek smije nekažnjavan dolaziti u Jugoslaviju, jer ga treba uhapsiti.

zapadno od željezničke pruge pružila je pogodan teren, ravnicu odnosno blage brežuljke, pošumljene terene ili visoko grmlje i prostrane livade. Iz sela te pogranične zone neke su izbjeglice više puta pokušavali prijeći granicu kad bi ih jugoslavenske ophodnja uhvatila i smjesta poslala natrag.⁶⁵ Da su u Jugoslavenskom poslanstvu u Budimpešti pokušavali doći do vize,⁶⁶ dokazuje koliko očajnički su tražili izlaz iz situacije, u kojoj su se morali osjećati kao »čardak ni na nebu ni na zemlji«.⁶⁷

Mađarska je na dan ulaska Njemačkog Wehrmachta u Austriju zatvorila granice za austrijske izbjeglice,⁶⁸ no teren je bio pogodan za prelaz preko »zelene granice«. U Mađarsku su se sklonile uglavnom osobe s rodbinskim, obiteljskim i poslovnim odnosima, a mađarske obitelji imale su korijene i rodbinske veze s obiteljima u Čakovcu i u Koprivnici.⁶⁹ Kao tranzitna zemlja Mađarska je služila i nemalom broju nežidovskih izbjeglica iz Poljske i Češke za emigraciju u prekomorske zemlje ili u Veliku Britaniju i Francusku gdje su se pridružili Poljskoj odnosno Češkoj legiji.⁷⁰

Za kotar Murska Sobota banska upravna vlast u Zagrebu negoduje i zbog toga što židovske ustanove i pojedine židovske obitelji u Zagrebu sklanjaju kod sebe izbjeglice iz Austrije i ne prijavljuju ih. Vlasti *...se boje nepoželjnih reakcija u domaćeg stanovništva, jer većina stranaca nema vlastitih sredstava za život i padaju na teret ovdašnjim jevrejskim humanitarnim ustanovama i privatnim davaocima smještaja. Potonji svoje usluge ne mogu naplatiti. Neki od domaćih, gdje se stranci smjeste, imaju i sami potrebu za pomoći.*⁷¹ Lako je onda doći u Zagreb, zaključuje banska uprava. U Zagrebu, izbjeglice mogu računati na svoju rodbinu, poslovne veze i na financijsku moćnu Židovsku općinu. Oni lako mogu naći zaposlenje, jer se nađe kakav *kuzen* (bratić) koji im daje *fiksne plaće in zaposlitev* tako da *žive mondeno... dok naše ljude šaljemo u strani svijet, da grizu tuđi kruh...*⁷²

Murska Sobota, Lendava, Čakovec, Koprivnica, isto tako kao i Maribor te Ljubljana, »unovčili« su priliv zbjegova - naročito iznajmljivači soba ili stanova, te prijevoznici i vlasnici automobila, kao i »vođe« - granična policija lovi ne samo »ilegalce« nego i njihove »šlepere«. ⁷³ U Čakovcu je hotel Metropol služio kao stjecište izbjeglica. Većina tih imigranata željela se domoći Zagreba, ne samo zbog rodbinskih veza, nego i zbog izgleda da će od tamošnje Židovske općine dobivati pomoć za uzdržavanje ili nastavak puta. Većina njih bojala se putovati vlakom zbog kontrola. Kao pješaci umiješali bi se među seosko stanovništvo koje se zaputilo prema sajmištima. Smještaj u pograničnim mjestima i prijevoznike usluge neki bi čak telefonski rezervirali.⁷⁴ Lako je onda doći u Zagreb, zaključuje banska uprava.⁷⁵ Banska uprava u Ljubljani upozoravala

⁶⁵ ODZ, kutija 51, br. 12798, HAHN, Berthold i supruga Fanny. Berthold je 30.10.1939. krenuo i uspio prijeći u drugom pokušaju. Stigavši pješice u Maribor, nastavio je put za Zagreb vlakom. Njegova supruga Fanny slijedila ga je 13. 11. 1939. i uspjela prijeći granicu 16. 11. 1939.

⁶⁶ I. GOLDSTEIN (2004), str. 462

⁶⁷ Ovako je zagrebački izbjeglica, Branko Polić, okarakterizirao položaj izbjeglica koji kamogod se okrene, nailazi na zatvorena vrata: Branko POLIĆ (2004), str. 418

⁶⁸ Jutarnji list, godine XXVII, br. 9385 od 13.3.199

⁶⁹ J.MOSER (1999.); str. 74. bilj. 38.

⁷⁰ Hrvatski državni arhiv, Banovina Hrvatska, fond 158, kutije 17 i 18 sadrže statistike ulaza poljskih izbjeglica iz Mađarske. - I. GOLDSTEIN (2004), S. 461, 462.

⁷¹ ODZ, kutija br. 11, spis br. 57802 od 5.12.1939. Vidi tabelarni prikaz evidentiranih prijelaza preko granica.

⁷² ODZ, kutija br. 7, dok. br. 59.999 - Izvještaj redarstvenog ravnateljstva Savske banovine od 16.12.1939. Kutija Nr. 40, dok. br. 3741, str. 9.

⁷³ ODZ, kutija 64, br. 19742 : Kod Murske Sobote uhvaćeni su »šleperai« dne. 17.4.1940.

⁷⁴ OD, kutija 11, broj spisa 59999.

⁷⁵ ODZ, kutija br. 7, dok. br. 59.999 - Izvještaj redarstvenog ravnateljstva Savske banovine od 16. 12. 1939. kutija Nr. 40, dok. Nr. 3741, S. 9. Slovenski je ban neizravno spomenuo slovensku radnu migraciju u Njemački Reich: u Njemačkoj je živjela kolonija od otprilike 45.000 slovenskih rudara u Rurskoj pokrajini. EICHHOLTZ 2003, III.sv. str. 396.

je Banovinu Hrvatsku da Židovska bogoštovna općina u Zagrebu potiče ilegalno useljavanje, jer stanodavcima plaća najamnine za izbjeglice i financira usluge »šlepera« - Joseph Schleich bi za svakoga uspješnog prebačenog izbjeglicu primao 30 njemačkih maraka.⁷⁶

U razdoblju od 9.-14. prosinca 1939. uhićeni su u Zagrebu zbog kordonoprijestupa (prijelaza granice) i ilegalnog boravka, mađarski, slovački, poljski, češki i austrijski Židovi.⁷⁷ Banska uprava u Zagrebu izdala je 20. rujna 1939. naredbu svim policijskim ravnateljstvima i carinskim službama na pograničnim prijelazima za pojačanu borbu protiv ilegalaca. U njoj židovske izbjeglice nisu posebno spomenute; nalog za mjere opreza i preventive formulirani su kao da su se odnosili na sve strance:⁷⁸ [...] *U situaciji, u kojoj i druge zemlje poduzimaju mjere zaštite suvereniteta i nezavisnosti vlastite domovine..., kontrola stranaca u zemlji iziskuje ... više racija u hotelima, pansionima, svratištima i drugim ugostiteljskim objektima gdje se bilježe učestala kretanja stranaca, revizije svih do tada izdanih dozvola boravka i tranzita, protjerivanje, izručenja, oduzimanje putovnica, poglavito od onih koji su do tada uživali šestomjesečne dozvole boravka. [...]*⁷⁹ Ministarstvo unutrašnjih poslova je dalo nalog za izradu statističkih popisa o broju stranaca općenito.⁸⁰ Statistika⁸¹ (rađena u travnju i svibnju, dovršena 26. 6. 1940) pokazuje da su brojke Židova stranog državljanstva koji su već duže bili nastanjeni (na privremenom boravku u Hrvatskoj) i brojke netom stiglih židovskih izbjeglica zaostajale iza došljaka drugih nacionalnosti (poglavito je vlast iznenadio visok broj stranaca iz Češkomoravskoga Protektorata - samo za Bjelovar 2665, Daruvar 140). MUP je zbog toga vratio statistike Banovini s ukorom da: *Postoji sumnja da su za srezove Bjelovar, Cazin, Daruvar ubrajali i jugoslavenske nacionalne manjine.*⁸²

Statistika pokazuje i to da je u mjestima uz granicu broj izbjeglica godine 1940. bio bitno niži nego 1938. i 1939. Primjeri su Osijek: privremeno nastanjenih stranog državljanstva plus izbjeglica: 146; Ilok - grad: privremeno nastanjenih plus izbjeglica (iz Poljske, Mađarske i Rusije) 99; Ilok - srez: ukupno 102; Varaždin: ukupno 38.

Čak i u gradu Zagrebu je bilo privremeno nastanjenih stranog državljanstva plus izbjeglica : ne više od 140, u srezu Zagrebu 34, u Osijeku ukupno (stalnih i netom stiglih) 146.

Rezultat tog prebrojavanja iznenađuje - i iznenadio je i sam MUP: na području Banovine Hrvatske boravili su stranci iz 11 zemalja (Njemačke, Češkomoravskog Protektorata, Poljske, Mađarske, Slovačke, Italije, Rumunjske, Rusije, Bugarske, SAD i Palestine), s time da su za Njemačku, Češkomoravski Protektorat, Mađarsku, Poljsku i Slovačku Židovi bili zasebna kategorija, nji-

⁷⁶ ODZ, kutija 11, Zl. 59.999; kutija 40, Zl. 3741.

⁷⁷ ODZ, Banovina Hrvatska, Odeljak za državnu zaštitu, fond 158, kutija br. 11, broj 59 999 Pov. br. 44046/1939 - Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Politički otdjelak javlja 16. 12. 1939. Banskoj vlasti - Odeljak za državnu zaštitu, razdoblje izvještavanja: 9-14 prosinca 1939.

⁷⁸ ODZ, kutija br. 62, dok. Broj 19061 od 24.4.1940.:Odeljak državne zaštite Banovine Hrvatske je još od travnja i ožujka 1939. upozoravao na znatno pojačan broj *sumnjivih* osoba i njihove moguće izviđačke zadatke. I u kutiji se nalaze i policijska izvješća o strancima - mahom iz Njemačke: novinari, trgovci i turisti. - Na vjerojatnost da stranci dolaze kao uhode, ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu upozoravalo je dne 24.4.1939., naredivši policijskim ravnateljstvima tijesnu međusobnu komunikaciju telefonom i telegrafom. ODZ je gajio vidljivu zabrinutost da opasnost po suverenost prijete od Italije, jer je primio izvještaj iz Albanije o talijanskim brodovima koji u albanskim lukama istovaruju oružje.

⁷⁹ ODZ, kutija. 7, dok. br. 44785/39/39, 44813/39, kutija 8 br. 45870,46120 (cit. Kod I. GOLDSTEINA (2004), str 463, bilj. Br. 406.- nadalje kutija 8, br. 47239. - Policijski nalozi za racije radi utvrđivanja broja neprijavljenih Židova : 10.3.1940. ODZ, kutija br. 53, dok. br. 14889.

⁸⁰ ODZ, kutija br. 62, dok. Broj 18754: Statistika stranih državljanu u Banovini Hrvatskoj. Dne 10. 4. 1941.

⁸¹ ODZ, kutija 61, dok. br. 18754.- Podaci su po mjestima, nema ukupnog broja!

⁸² U odgovoru od 20.8.1940. Banovina naglašava *da u nijednu od cifara nisu ubrajane manjine.* ODZ, kutija 62, br. 18754.

hov je broj rijetko gdje bio veći od sto: nigdje ih nema više od stotinu.⁸³ Statistika⁸⁴ pokazuje i to da je ukupni broj prijelaza preko granica do 20. 8. 1940. bitno povećan u odnosu na 1939. godinu,⁸⁵ no da broj židovskih izbjeglica ni približno nije dosegnuo ukupni broj građana iz bivše Čehoslovačke, ili iz Poljske. Iz dokumenata Odjela za državnu zaštitu Banovine Hrvatske za 1940. godinu može se razabrati da su zbjegovi izbjeglica iz područja bivše Austrije presahli. Razlog tomu? - U Austriji su počele deportacije na Istok (pod izlikom da će Židovi u Poljskoj dobiti smještaj, mogućnosti privređivanja i izgradnje nove egzistencije)⁸⁶ prije nego u Njemačkoj (Altreich) - već u listopadu 1939.

Pojedini primjeri otkazivanja poslušnosti

Jugoslavija je uhvaćene ilegalne došljake vratila preko granica u Njemački Reich i predala njemačkim vlastima.⁸⁷ Opet su banske vlasti u Ljubljani i u Zagrebu zagovarale kažnjavanje zbog nedopuštenog prijelaza granice i protjerivanje odnosno izručivanje, ukazujući na neimaštinu izbjeglica i njihovu ovisnost o pomoći jugoslavenskih humanitarnih udruga, odnosno dobroj volji stanodavaca, koji su prečesto i sami u nevolji, jer im ti stranci ne mogu plaćati smještaje.⁸⁸ U Jugoslaviji je bilo pojedinačnih »prijestupnika«, koji su se odupirali službenoj politici i riskirali svoje karijere: tadašnji šef pogranične policije u Mariboru, Uroš Žun, dokazivao se hrabrošću i odbijao provesti protjerivanje skupine Alija-izbjeglica, 16 mladih djevojaka koje su u listopadu 1940. zapele na Šentilju i pale u ruke jugoslavenskoj ophodnji. Uroš Žun postupao je bez odobrenje svojih pretpostavljenih kad je te djevojke smjestio u hotel u Mariboru, pomagao im uz suradnju s predsjednikom mariborske Židovske općine, trgovcem Markom Rosnerom, a poglavito se zalagao da izbjegličke sudbine iznese u medije i mobilizira javno mnijenje za rješavanje statusa izbjeglica. Uroš Žun je za svoje zalaganje bio nagrađen naslovom *Pravednika među narodima*.⁸⁹

Službene primjedbe protiv izručenja izbjeglica

Iz izvještaja Dravske banovine vidljivo je da je izručenje izbjeglica njemačkim vlastima teško padalo čak i djelatnicima policije, koji su postali svjedocima očaja i panike kandidata za izručenje. Željeznička i pogranična policija u Mariboru imala je dužnost organizirati vraćanje i izručenje, te pratiti vlakove s kandidatima iz Maribora preko graničnog prijelaza Šentilj ili Dravograd. Izbjeglice bi riskirale skok iz vlakova u punoj vožnji, nakon kojega bi se pješice ponovno zaputile

⁸³ Najviše stalno nastanjenih ima u Okučanima (216), u Osijeku 146, u Zagrebu 140, u Iloku 99.

⁸⁴ Vidi prilog br. 1 - tabela br. 1

⁸⁵ Valja imati na umu da su se broji samo vlasnici putovnica!

⁸⁶ Stvarnost u poljskome mjestu Zarzesczu izgledala je drugačije: 198 osoba od ukupno otprilike 1.600 deportiranih osoba upućeno je u logor baraka, a većina njih protjerana preko njemačko-sovjetske crte razgraničenja, dok je SS pucao na njih. Na sovjetskome području ostali su prepušteni svojoj sudbini. Sudbina tih žrtava još nije do kraja razjašnjena. Od zatočenika u logoru 200 židovskih muškaraca vraćeno je u travnju 1940. u Češkomoravski Protektorat i u »Ostmark«. Masovne deportacije su nakon toga ponovno krenule od veljače 1941., kad je u Beču - prema podacima SS-a - bilo 50.000-60.000 Židova. FREUND & SAFRIAN 2001., str. 770-773 i MOSER (1999.), str. 38. Putevi za bijeg prema Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj, Velikoj Britaniji i Skandinaviji bili su tada već zatvoreni zbog njemačkoga prodora prema Atlantiku.

⁸⁷ Primjeri: kutija 53, Zl. 14889 i Zl. 15375: Gertrud KOHN; Loew Friedrich, ODZ kutija 56, dok. br. 16719: Friedrich Loew je 29. 3. 1940. zatečen na području općine Kastav i predan komesarijatu pogranične policije u Mariboru, odatle ga je policija vratila preko granice.

⁸⁸ ODZ, kut. 10, Zl. 57588; kut. 11, dok. br. 57802 i dok. br. 59 999; kutija Nr.35, Zl. 3061/40. RISTOVIĆ (2006), str. 179; RISTOVIĆ (1998), str. 47.

⁸⁹ VOIGT 2006a, str. 22-26.

prema Jugoslaviji.⁹⁰ Ljubljanske banske vlasti (Dravske banovine) izvještavale su o vraćanju 200 Židova preko granice u Njemačku, tijekom 1939. i da je tim prigodama došlo do *veoma nemilih scena*.⁹¹ Židovska bogoštovna općina u Zagrebu je i 18. 9. 1939. uputila molbu za azil u Jugoslaviji Banskoj vlasti Banovine Hrvatske za skupinu bečkih izbjeglica koje su jugoslavenske vlasti na graničnom prijelazu u Čakovcu uhitili: *Svako si može zamisliti... što ih čeka, ako zaista budu prisilno vraćeni u Austriju. [...] Jevrejska vjeroispovjedna općina u Čakovcu (će) preuzeti punu moralnu i materijalnu garanciju, ... dok cjelokupni problem izbjeglica u našoj zemlji ne budu skupno riješen*.⁹²

»Kapitulacija« pred stvarnosti - prisilni boravak

Ministarstva unutarnjih poslova, Ministarstvo inostranih poslova i Ministarstvo trgovine i industrije su u lipnju 1939. donijela odluku da će Židovi iz Mađarske, Poljske i neutralnih zemalja (Švicarske, Zapadne Europe, Skandinavije, Palestine, Turske) dobivati turističke vize, pod uvjetom da podastru vizu za povratak, no Židovima iz Njemačke, bivše Austrije i bivše Čehoslovačke nisu odobrile ni najmanju olakšicu, iako je Odsjek za turizam upozoravao na štetnost pretjeranog ograničavanja ulazaka židovskih građana iz Austrije i Njemačke, koji su zajedno s mađarskim Židovima predstavljali glavninu gostiju ljetovališta na moru, hrvatskih i slovenskih toplica, te skijaških mjesta diljem Slovenije.⁹³

Usljed toliko represivne prakse viza krivotvorenje dokumenata - krsnih listova za dokaz arijevske podrijetla, jugoslavenskih putovnica i potvrda o jugoslavenskom državljanstvu - uzimala su maha,⁹⁴ isto kao i fingirane ženidbe i udaje austrijskih državljana i državljanke za jugoslavenske partnere radi stjecanja jugoslavenskog državljanstva, a time automatski i dozvole boravka.⁹⁵

Dne 16. listopada 1939. MUP je izmijenio svoje dotadašnje uredbe glede boravka židovskih izbjeglica (broj 24802 od 20. 7. 1939., točka 4) uredbom da do definitivnog reguliranja postupaka prema stranim državljanima valja odustati od njihova vraćanja u Njemački Reich i od izručenja.⁹⁶ Neposredni povod tom zaokretu nije poznat, no može se pretpostaviti da su vlasti nakon njemačkog napada na Poljsku i početka rata, kad su istim dokumentom svim ravnateljstvima policije naredile strogi nadzor nad svim (ne samo židovskim) strancima, strogu kontrolu njihova kretanja i maksimalno restriktivnu praksu ulaza u zemlju, stvorile preduvjete za to da svakako sadrže neutralni stav (to je izrekom formulirano u preambuli) i otklone svaku mogućnost da Treći Reich sankcionira Jugoslaviju zbog sumnje u neloyalnost. Zacijelo su i intervencije Saveza jevrejskih opština u Beogradu značajno utjecale. Vlasti do tada nisu imale gotovo nikakvih financijskih

⁹⁰ ODZ, Zagreb, fond br. 158, Pov. Br. 44772, dopis od 18.9.1939. Grupi su pripadali Moritz WILDER, tkalac, r. 1908. u Beču; Greta WILDER; supruga mu, r. 1918. u Beču; Oskar BELLAK, strojarski inženjer, r. 1890. u Beču i Abel SCHLESINGER; 65 godina, iz Beča. Jevrejska vjeroispovjedna općina u Zagrebu zamolila je 18. 9. 1939. Banske vlasti Savske banovine azil za njih. Dne 19. 12. 1939. su banske vlasti tu zamolbu prosljedile Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, no nema podataka o tome je li im odobren boravak: ODZ Zagreb, fond 158, kutija 7, Pov. Br. 44677 od 19.12.1939. - Dopis br. 44677 od 19.12.1939. nalazi se i u kutiji br. 50, dok. br. 10597.

⁹¹ RISTOVIĆ (1998), str. 51.

⁹² ODZ, Zagreb, kutija br. 7, Pov. br. 44772, 446777.

⁹³ RISTOVIĆ (1998.), str. 47.

⁹⁴ ODZ, kutija 4, br. 4581 Potrage za Steuer, Josefinom iz Rechnitza, Bečaninom Tobijasom Ignatom, za češkim Židovima Arnoštom Singerom i Jonasom Imbermanom, mađarskim Židovima Klein, Lajošem, Lachenbacher, Vilimom i Malvinom. ODZ, fond br. 158 br. 45879, kutija br. 7. Obustavljena potraga za Szecsen, Reginom. ODZ, fond br. 158, br. 45879. i za Nijemcem iz Halleja, Šumanom, Hansom, *ibid.* br. 46120.

⁹⁵ O tome postoji niz potvrda u fondu 158 ODZ, kutija br. 16. POLIĆ 2004, str. 267; GOLDSTEIN 2001, str 511.- v. I. GOLDSTEIN (2004), str. 461.

⁹⁶ ODZ, Fasz. 40, Zl. Nr. 3915/40, uredba br. P.I. 29451 od 16.10.1939. U Banskoj upravi u Zagrebu zaprimljena 19.1.1940.- I. GOLDSTEIN (2004.), st. 465.

obaveza prema izbjeglicama: Židovska bogoštovna općina u Zagrebu snosila je glavnu teret njihova zbrinjavanja (iako su u tome pomagale međunarodne židovske udruge).⁹⁷ Savez jevrejskih opština Jugoslavije je godine 1933., uskoro nakon evidentiranih prvih većih valova izbjeglica iz Njemačkog Reicha, u svojim mjesnim zajednicama organizirao pomoć putem članova i putem međunarodnih organizacija za održavanje i smještaj židovskih izbjeglica. Smještaj im je osiguravala u hotelima i pansionima, neiskorištenim gospodarskim objektima i drugim praznim zgradama. Financiranje tih potreba Židovska općina uzastojala je osigurati posebnim općinskim porezom svojih članova.⁹⁸

Savez jevrejskih opština nudio je državi - a država je prihvatila - model zbrinjavanja, vodeći računa o bojazni državnih vlasti od buktanja antisemitskih resantimana u nežidovskog stanovništva: izbjegavati koncentraciju židovskih izbjeglica po gradovima, razmjestiti ih u provinciju. Ondje trebaju biti pod stalnim policijskim nadzorom i smiju se udaljiti iz mjesta samo uz prethodno odobrenje vlasti. Savez jevrejskih opština preuzeo je na sebe obavezu daljnjeg materijalnog zbrinjavanja i financiranja prisilnog smještaja u manjim mjestima.⁹⁹ Model je bio je sličan talijanskoj internaciji židovskih izbjeglica, predviđenoj u talijanskom »rasnom zakonu«, a primjenjivanoj od talijanskog uključivanja u rat (10. 6. 1940.), dakle godinu dana poslije Jugoslavije.¹⁰⁰

Ovaj model rješavanja izbjegličkog pitanja Odjeljak za državnu zaštitu primjenjivao je, bez zakonske osnove, kad je u listopadu 1938. skupinu gradišćanskih Židova iz Rechnitz uputio na smještaj na poljoprivredno imanje u vlasništvu Židovske općine Zagreb u Podravskoj Slatini »Golenić«,¹⁰¹ gdje su se mladi osposobljavali za život i rad u Palestini. Podravska Slatina postala je mjesto »predodređeno za prihvatanje skupnih zbjegova, tj. za gradišćanske židovske općine što su ih nacisti kolektivno protjerali«. ¹⁰² U statistici se za grad Podravsku Slatinu navode prijave ukupno 6 stranih Židova (po troje iz Češkomoravskog Protektorata i Mađarske), a za srez još šestoro (dvoje iz Poljske, 3 iz Mađarske, jedan »druge nacionalnosti«).¹⁰³ U statistici¹⁰⁴ se za grad Podravsku Slatinu na dan 27. 4. 1940. prijave ukupno 42 njemačka Židova i dvoje poljskih Židova.¹⁰⁵ Članovi gradišćanskih skupina upućivani su tijekom 1940. u Beograd, isto kao i pojedinci iz drugih mjesta prisilnoga boravka. Otići u Beograd značilo je dobiti palestinske certifikate.¹⁰⁶ Službeni broj mjesta za prisilni boravak po cijeloj Jugoslaviji bio je 1939. godine 15.¹⁰⁷ Manja mjesta nisu bila ubrojena (npr. Daruvar, Ozalj, Pisarovina). Po mojoj evidenciji moralo je biti barem 20-ak destinacija.

Dok su u turističkim mjestima izražavali odbojnost prema prihvaćanju židovskih izbjeglica, u manje frekventnim lječilištima, kao u Daruvaru, vlasnici svratišta i hotela sami su molili Židovsku općinu da im šalje izbjeglice na smještaj, ta to je obećavalo redovite prihode u vremenima gospodarske krize. Iako su u Daruvaru stanodavci od prihoda morali općini plaćati 15 dinara po

⁹⁷ GOLDSTEIN (2006), str. 30 i I. GOLDSTEIN (2004), str. 447 i 466.

⁹⁸ ANDERL & MANOSCHEK (2001), str. 56.

⁹⁹ LEBL (2006), str. 108, 109.

¹⁰⁰ ODZ kutija br. 11. dok. br. 58679-

¹⁰¹ I. GOLDSTEIN(2004), str. 450 i 469.

¹⁰² GOLDSTEIN (2001), str. 123. ODZ, kutija br. 7, dok. br. 45879: STEUER Josefina (r.1914.): Ona se bez odobrenja udaljila iz mjesta u nepoznatu pravcu, pa ju je Sresko ravnateljstvo Podravska Slatina stavilo na popis policijskog traganja.

¹⁰³ ODZ, kutija 62, dok. br. 18754.

¹⁰⁴ Podaci u statistici u kutiji 62, dok. br. 18754 odstupaju od brojeva spomenutih u I. GOLDSTEINA (2004.) str. 467

¹⁰⁵ ODZ kutija 62, dok. br. 18754. Statistički podaci od 27.4.1940.

¹⁰⁶ ODZ fond 158, kutija 56, br. 16724 i 16725 Tauber Maks i Ernestine iz Beča; br. 16727 Rajsman Elze iz Beča., br. 16719 Loew Friedrich iz Graza, svi u Samoboru; 16723 Dr. Erich Lemberger iz Badena kod Beča - bio je u Daruvaru; br. 16439 Wenkart Sigmund iz Beča - bio je u Varaždinu.

¹⁰⁷ I.GOLDSTEIN (2004), str. 450.

osobi za pokrivanje troškova stalnoga nadzora, gospođa Klema Schrenger, vlasnica Vile Valy, i gospodin Hinko Keršner, vlasnik hotela Strauss u Daruvaru, ponudili su smještaj za 100 Židova odjednom u Daruvaru.¹⁰⁸

Je li »prisilni boravak« u hrvatskim mjestima bilo interniranje u koncentracijske logore? Objekti koji su se koristili za smjetaj »interniraca«, zacijelo nisu bili najbolje održavani, jer se ipak radilo o građavinama koje su duže ili kraće vrijeme bile neiskorištene: hoteli, pansioni, lječilišta....No samo u Draganiću izbjeglice su boravile u barakama.¹⁰⁹ Sloboda kretanja bila je ograničena. No, s nešto birokratskih zatezanja¹¹⁰ dozvoljavali su se odlasci u Zagreb, na liječenje¹¹¹ u Zagreb, ili na produženje putovnica.¹¹² Bilo je premještaja: Stiasny Ludwid žalio se zbog boravka u Makarskoj, da su mu u turističkoj sezoni troškovi života u Makarskoj previsoki. Dobio je premještaj u Jastrebarsko.¹¹³ I radi spajanja obitelji vlasti su odobravale promjenu mjesta prisilnog boravka.¹¹⁴

Institucionalno zbrinjavanje izbjeglica nije bilo jedini niti isključivi oblik pomaganja izbjeglicama. Banske vlasti su ustvrdile da su pojedine Židovske općine - u Murskoj Soboti i u Čakovcu - ugošćivale u svojim kućama neprijavljene izbjeglice i da su im židovske udruge pomagale u prehrani i drugim potrebama.¹¹⁵ Dobrostojeće židovske obitelji u Zagrebu primale bi izbjeglice na objede.¹¹⁶ Nisam mogla utvrditi gdje je još postojao takav običaj, odnosno danas živući žitelji Maribora, Čakovca, Koprivnice sjećaju se, doduše, da su židovske izbjeglice stizale, a da su ubrzo nastavile put, tako da za organiziranu skrb nije postojala potreba.

Pitanje je, jesu li i u kojoj mjeri ne-židovi u Hrvatskoj reagirali na nevolje stranih židovskih izbjeglica: zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac, odazavši se pozivim pape Pije XII. da mjesni biskupi osnuju kontaktni ured za pomoć - židovskim preobraćenicima, zbog kojih su ga »hrvatski nacionalisti« napadali, kako pomaže ljudima vjeroispovijesti protivne moralu, a još uz to strancima.¹¹⁷ Kontaktni ured imao je prostorije na Glavnom kolodvoru u Zagrebu, no arhiv o njegovoj djelatnosti spaljen je zbog ulaska Nijemaca u Zagreb.¹¹⁸ Nakon završetka rata Nadbiskupijski duhovni stol je u Službenom listu nadbiskupije¹¹⁹ objavio prikaz svih akcija pomoći žrtvama ustaškog režima (što je vjerojatno trebalo biti odgovor na optužbe, a možda i osnov za obranu

¹⁰⁸ ODZ fond 158, Kutija 30, Zl. 2708, 12. 1940.

¹⁰⁹ S. GOLDSTEIN (2007), str. 24, 145.

¹¹⁰ I. GOLDSTEIN (2004.), str. 467 ustanovio je da je za odlazak iz mjesta prisilnog boravka na liječenje bila potrebna »golema administrativna procedura«: Otići bez dozvole nije bilo preporučljivo, ali općinske bi vlasti izdavale »preporuke« i obrazloženja za liječenje u Zagrebu (odlazak specijalistu, u bolnicu, za posebne potrebe, što u malim mjestima nije moguće: Samoborska vlast za Stiasnyja Ludwiga: kutija 67, br. 20755. Tad bi i zagrebačko ravnateljstvo redarstva pristalo.

¹¹¹ ODZ, kutija 67, br. 20755: Stiasny Ludwig, Bečanin, 16.4.1940. dobio je odobrenje za odlazak iz Jastrebarskog u Zagreb, jer mu je bio potreban poseban povež za pupčanu kilu - kutija 63. Herzfeld Robert molio je za odlazak iz Samobora zubaru u Zagreb: br. 19350. Siegfried Levisson smio je doći iz Stubičkih toplica u Zagreb: dok. br. 19378.

¹¹² ODZ, kutija 67, br. 20643: Angelo Gustavo Haymann, Beč: 20.4.1940. u Jastrebarskom je čekao dokumente za emigraciju i morao produžavati putovnicu.

¹¹³ ODZ, kutija 67, br. 20755.

¹¹⁴ ODZ, kutija br. 53, dok. br. 14358 od 6.4.1940: Wagner Augusta bila je upućena u Fužine, a njezin suprug, dr. Richard Wagner, koji nije bio Židov, u Samobor. Auguste Wagner smjela se premjestiti u Samobor.

¹¹⁵ ODZ Zagreb, fond 158, kutija 11, br.sign. 59999. Povjerljivi spis Ravnatelja policije Zagreb Odjelu za državnu zaštitu od prosinca 1939.- I.GOLDSTEIN (2004.), str. 460, 461.

¹¹⁶ POLIĆ (2004.), str. 266

¹¹⁷ Arhiv Postulature, Bd. XC, S. 3737-37939 www.geocities.com/dhovni_velikani/dokumenti.htm.

¹¹⁸ www.geocities.com/duhovni_velikani/dokumenti.htm: Arhiv Postulature. XVIII, S. 3173-13174 .

¹¹⁹ *Službeni vjesnik Nadbiskupije zagrebačke*. Jg. XXIII-XXXIII (1933-1946), Sign. 90.422., »Dokumenti nedavne prošlosti« vom Jg. XXXII, 6.11.1945, 11.11.1945, 17.11.1945, 3.12.1945, 31.12.1945; Jg. XXXIII, 15.1.1945, 4.2.1946, 20.2.1946- »Katolički list« također ne spominje pomoć stranim Židovima.

zagrebačkog nadbiskupa i optuženih predstavnika klera). Među akcijama u korist Židova, Srba i protivnika ustaškog režima nema podataka o pomoći stranim Židovima.¹²⁰ Antisemitskih naglasaka¹²¹ nisam pronašla, prije bi se moglo govoriti o posvemašnjoj ravnodušnosti, kao da se događaji s austrijskim Židovima odvijaju negdje daleko, a ne u neposrednome susjedstvu Jugoslavije.

Iz toga se može zaključiti da je odnos nežidovske sredine gajila uglavom utilitarističke interese za strance, a da nije bila dovoljno politički osviještena da bi pronikla dimenzije progona Židova. Dnevne novine 1938. nisu se posebno osvrtales na val izbjeglica za Jugoslaviju, i samo lapidarno ustanovile da će se radi njihova zbrinjavanja sazvati međunarodna konferencija.¹²²

EPILOG - NDH

Na brizi zagrebačke Židovske općine bili su i židovski emigranti iz Trećega Reicha koji do 10. travnja 1941. nisu uspjeli dobiti vize za daljnja putovanja i napustiti Jugoslaviju.¹²³ To su bili internirci u Draganiću, Samoboru, Pisarovini, Slavetiću i u samome Zagrebu. Izbjeglice iz Samobora odvedene su u ustaški koncentracijski logor Kerestinec, da bi ih odande 20. lipnja 1941. prebacili u zbirni logor za židovske emigrante kraj Sarajeva, odakle su poslije otpremljeni u njemačke logore. Nema podataka koliko je i je li uopće itko od tih ljudi preživio rat.¹²⁴ Izbjeglice iz Austrije, koji su bili zatečeni proglašenjem NDH, bile su obuhvaćene Odredbom od 22. 5. 1941. *Židovi moraju nositi židovski znak*.¹²⁵ U do sada pretraženim fondovima još nisam pronašla podatke o tome jesu li izbjeglice slijedili trend svojih hrvatskih stanodavaca i skrbnika i tražili katoličko krštenje.

U proljeće godine 1943. Židovska općina u Zagrebu skrbila je za još 126 austrijskih izbjeglica. Koliko ih je išlo u transporte za Auschwitz, Bergen-Belsen i Ravensbrueck, za sada nije poznato.¹²⁶

U logoru Slano stradali su austrijski izbjeglice Wilhelm Kaiser i Pal Klein, obojica istaknuti članovi »Makabija« iz Beča, a koji su športsku karijeru nastavili u Zagrebu (Kaiser) odnosno u Osijeku (Klein).¹²⁷ Među žrtvama Jasenovca spomenut je trgovac iz Graza, 75-godišnji David Rendi, koji je zbog uvjeta u transportu i kod dolaska u logor »izgubio samokontrolu«. Sutradan ga je upucao ustaški stražar.¹²⁸ Za logor »Danica« u Koprivnici nema podataka o austrijskim zatočenicima.¹²⁹

Iako Koprivnica budi asocijacije s »logorom lijepog imena« (Slavko Goldstein),¹³⁰ neka se zna za drugačiji odnos toga grada i cijele regije prema progonjenim Židovima. Gradovi na istočnoj granici prema Mađarskoj, pružali su privremeno boravište i uporište za nastavak puta. Izbjeglice

¹²⁰ *Katolički list- Crkveno-pastoralni časopis*. Urednik Dr. Nikola KOLAREK i dr. Jadranko PENIĆ. Narodna tiskara Zagreb. Jg. 1935-1945. Sign. 990.165, Jg. LXXX-XCV (1933-1946).

¹²¹ I. GOLDSTEIN (2004.), str. 470.

¹²² Jutarnji list, NSK, sign. br. 86.013 13.5.

¹²³ Odlasci iz Jugoslavije i uspjeli zbjegovi za Palestinu v. I. GOLDSTEIN (2004.), str. 469, 470.

¹²⁴ DIZDAR (1990.), str. 89, 91; GOLDSTEIN (2001.), str. 447.

¹²⁵ GOLDSTEIN (2001.), str. 125-130. NDH je prije Njemačkog Reicha uvela ovo obilježavanje Židova. U Njemačkoj je odredba o obaveznom nošenju »židovskog znaka« stupila na snagu tek u rujnu 1941, a samo u Poljskoj već 23. 11. 1940. *Ibid*, str 125.

¹²⁶ GOLDSTEIN (2001.), str. 447.

¹²⁷ GOLDSTEIN (2001.), str. 281, 290; PERŠEN 1990., str. 95-102.

¹²⁸ CSOKOR (1947.), str. 175.

¹²⁹ S.GOLDSTEIN(2007.), str. 38-50.

¹³⁰ S. GOLDSTEIN (2007.), str. 38.

ondje nisu bili »nepoželjni gosti«, kako sugerira naslov. Država je bila ta koja im je svojim zakonodavstvom poručila da su dobrodošli samo vlasnici basnoslovnog židovskog bogatstva i potencijalni ulagači u jugoslavensko gospodarstvo, no da su - zapadnu li u bolest ili umru na bijegu, samo »teret«. Stanovništvo Međimurja i Prekomurja, istini za volju, prihvaćajući izbjeglice, imalo je svoje računice. No, treba naglasiti da antisemitizam, koji je vladao u jugoslavenskim vladinim krugovima, nije zahvatio njih. Žitelji tih krajeva nisu pokazivali strah od dodira s osobama koje su izbjegle zato što su bile prezrene u svojoj domovini. Izbjeglice, poput Robert Weissa, sjećaju se bez gorčine poslova i trgovanja sa stanodavcima, svjesni da si oni, priprosti ljudi, nisu mogli dočarati uvjete življenja kojima su izbjeglice u posljednjem trenutku izmakli.

Za lokalnu i regionalnu povijest Prekomurja, Međimurja i Podravine bilo bi poželjno pronaći svjedoke vremena, koji bi mogli pobliže rasvijetliti odnose između domicilnog stanovništva i pridošlica. Na osnovi arhivskih izvora dominantan je dojam da su domaćini bili spremni prihvatiti izbjeglice samo zato što su na njima mogli zarađivati. Pri tome ne mislim smetnuti s uma da su moji izvori bili »službeni dokumenti« onih istih vlasti kojima je bilo stalo samo do maksimalnog ograničenja broja stranaca. Iz vanjskopolitičkih razloga, povezanih s gospodarsko političkim argumentima, ali i zbog vlastite ksenofobije i antisemitizma. U to važno je saslušati i »drugu stranu«. Zato je ovaj rad tek početak i prva faza - napredak pak ovisi o pronalaženju daljnjih izvora.

Istraživanja o židovskim izbjeglicama započela sam 2008. godine, kad se obilježila 70. obljetnica austrijskog »Anschlusa« (koji je pokrenuo najsnažniji val izbjeglica u Kraljevinu Jugoslaviju) i obljetnice Evianske konferencije. Godišnjice tih događaja bile su povod političkih razmišljanja o stavu prema izbjeglištvu, prema azilantima i strancima u zemljama Europske unije i usporedbe današnje migracijske politike. Najznačajnija razlika između današnjeg odnosa prema njima i situacije od prije 70-ak godina je zacijelo ta što je svjetska javnost, potresena saznanjima o dimenzijama Holokausta, izoštrila senzibilitet za temeljna ljudska prava, pa i za pravo na dom, domovinu i život u miru, pod uvjetima dostojnim čovjeka. Izbjeglice su dobile i javnost, medijsku, pa i organizacijsku. No židovske izbjeglice ukazuju i na natruhe tradicija, na predrasude i klišeje, koji su u vrijeme progona doveli do zatvorenih vrata, do zakazivanja svih oblika pomoći i, naposljetku, do gotovo neometane provedbe Holokausta. U tom svjetlu, potreba institucionalnog učeranja o Holokaustu kao trajnoj obvezi, i pouci za sadašnost postaje još evidentnijom.

PRILOZI

Tablica 1. - Ilegalni ulazi u Jugoslaviju: o zbjegovima ilegalaca koji su ušli u Dravsku banovinu od sredine septembra do 6. oktobra 1939.

Datum	Skupine izbjeglica	broj vraćenih preko granice
12. 9. 1939.	16	
13. 9. 1939.	8 + 3	
15. 9. 1939.	7	
18. 9. 1939.	3 + 6 + 4 + 13	
20. 9. 1939.	3	33
25. 9. 1939.	1	
1. 10. 1939.	5	
3. 10. 1939.	3	
6. 10. 1939.	9	
ukupno	81	

Tablica 2 - Statistika 26. 6. 1940. / 20. 8. 1940.
- Statistike stranih državljana u Banovini Hrvatskoj.¹³¹

Čakovec	3 iz Češkomoravskog Protektorata, 5 njemačkih i 13 poljskih Židova
Srez Čakovec	do 20. 6. 1940.: 5 njemačkih, 3 iz Češkomoravskog Prot., 5 mađarskih Židova
Garešnica	do 20. 6. 1940.: 2 poljska, 14 mađarskih i slovački Židov
Gjurgjevac	1 njemački Židov
Koprivnica	do 26. 6. 1940.: 1 njemački, 1 poljski i 3 mađarska Židova.
Križevci	10 iz Češkomoravskog Protektorata (prvobitna statistika, tj. do 26. 6. 1940: 3)
Srez Križevci	10 iz Češkomoravskog Protektorata, 6 poljskih i 1 »druge nacionalnosti«
Podravska Slatina	do 26. 6. 1940.: 2 poljska, 3 mađarska, 1 »druge nacionalnosti« (ukupno 6)
Varaždin	18 njemačkih Židova, 2 iz Češkomoravskog Prot., 4 iz Poljske, 13 mađarskih (ukupno: 38)
Virovitica	4 iz Češkomoravskog Protektorata (prvobitna statistika: 2)

(Navedeni su podaci za pogranična mjesta preko kojih su strani Židovi ulazili u Jugoslaviju iz inozemstva)

Tablica 3 - Statistički podaci - »Emigranti« - »Prisilni boravak«¹³²

Mjesto	Njemačka (uključivši Austriju)	ČM Prot.	Poljska	Mađarska	Slovačka	Rumunjska	ukupno
Slavonski Brod 27. 4. 1940.	5	15	11	2	4	10	47
Varaždin 24. 4. 1940.	18	2	4	13			37 i 1 iz SAD
Daruvar 23. 4. 1940.	77	2	6		1		86 i 8 drugih nacionalnosti
Delnice 25. 4. 1940.	83	3	6		3	22	117
Garešnica			2	14	1		17
Jastrebarsko 17. 4. 1940.	53	4	2		1		1 ruski Ž. i 12 »apolida« bez utvrđenih prijašnjih državljanstava: ukupno 73
Pakrac 13. 4. 1940.	41	2	5				48
Samobor 22. 4. 1940.	99	2	5	1			
Karlovac 26. 4. 1940.	10	17		1	8		36
Bjelovar-srez 19. 4. 1940.	3			10			13
Osijek 18. 4. 1940.	7	1	2	1	5		

¹³¹ ODZ, kutija br. 62, dok. br. 18754 od 20. 8. 1940.

¹³² ODZ, kutija 62, dok. br. 18754: navedena su mjesta, u kojima ukupan broj osoba na prisilnom boravku nadilazi 10.

IZVORI

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jevrejskog Istorijskog muzeja (JIM), Beograd: Kutije br. 60, 62, 65, 66.

Arhiv Republike Slovenije, Fonds Commando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), Kutija 160/V, R-15-1 *Židovski begunci o Hrvaški*.

Arhiv Postulature (AP), Bd. CVIII, S. 3140: Archiv im Verband des Archives des Erzbistums Zagreb, das eine Abteilung des Kroatischen Staatsarchives (ODZ, Zagreb) bildet

Hrvatski Državni arhiv (ODZ), Zagreb, fond 158 - Banovina Hrvatska-Odjelak za državnu zaštitu, kutije br. 1-65.

Državni arhiv (DAR), Rijeka, fond JU39 - Riječka prefektura (Prefettura di Fiume), Serie »S« (Ufficio Stranieri), kutije 569, 560, 561. i »Serie E« (»Ebrei«).

Dokumentationsarchiv des Oesterreichischen Widerstandes (DOEW), Wien.

Privatna zbirka dopisa iz posjeda Branka POLIĆA, Zagreb, Krležin Gvozd 15.

Službeni listovi

Katolički list. Crkveno-pastoralni časopis. Urednici: 1937, Jg. 88 Dr. Janko OBERŠKI, Dr. Nikola KOLAREK. Jg. 89-93/1938-1942: Dr. Janko KOLAREK und Jg. 93-96 (1942-1945) Dr. Nikola KOLAREK und Dr. Jadranko PENIĆ. Narodna tiskara, Zagreb, Kaptol 27, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, signatura br.95.106

Službeni vjesnik Nadbiskupije zagrebačke, godišta. 23-33 (1935-1946), Odgovorni urednik: Ivan TILŠER. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Sign. 90.422.

Dnevni listovi

Hrvatski list, Osijek, 1938. NSK, Zagreb, Sign. 85.088

Hrvatski narod, Zagreb, God. I. sign. NSK, Zagreb, br. 85 088

Hrvatski list, Zagreb, God. 17., Zagreb, III/1998, sign. Br. 85.088.

Jutarnji list, Zagreb, God. XXVIII, dokumenti br. 9385 - br. 9399, Sign. 85.013.

BIBLIOGRAFIJA

ANDERL & MANOSCHEK 2001 = Anderl, Gabriele & Manoschek, Walter, *Gescheiterte Flucht. Der »Kladovo-Transport« auf dem Weg nach Palästina 1939-1942*, Mandelbaum Verlag, Wien, 2001.

BENZ Wolfgang, *Dimension des Voelkermordes*. Dtv-Taschenbuchverlag, München 1996.

BOECK 1995 = Boeck, Kathrin, »Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine«, Časopis za suvremenu povijest, god. 27, br. 1. str. 33-53, Zagreb, 1995.

BRAHAM 1981 = Braham, Randolph L.. *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, Volume I, Columbia University Press, New York, 1981.

CSOKOR 1948. = Franz Theodort Csokor, *Auf fremden Strassen*. Wien, 1947. str. 175.

CHORHERR 1997. = Chorcherr Thomas (ur.), 1938-Anatomie eines Jahres. Carl Ueberreuter, Wien, 1997., str. 202-216.

DIZDAR 1990. = Dizdar, Zdravko, »Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskog rata 1941-1945«, u: Časopis za suvremenu povijest (ČSP) Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb, br. 22 (1990), str. 83-110; str. 89.

EICHHOLTZ 2003 = Eichholtz, Dietrich, *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*, K.G. Saur, 2003 (Nachdruck des von 1969 bis 1996 im Akademie-Verlag Berlin (Ost) erschienenen dreibändigen Werkes, ergänzt durch ein Vorwort, kritische Randbemerkungen und ein Gesamtregister.)

FREUND & SAFRIAN 2001. = Freund, Florian & Safrian, Hans, »Die Verfolgung der oesterreichischen Juden«, u: Emmerich TALOS & Erich HANISCH u.a., *Nationalsozialismus in Oestereich. Ein Handbuch*, Wien (Bundesverlag), 2001, str. 767-794.

GEDYE 1997. = Gedye G(eorge).E(ric) R(owe), »Raub, Mord, Erniedrigung. Szenen des Spiels von Oesterreichs Martyrium«, u: CHORHERR 1997, str. 217- 230.

- GOLDSTEIN 1997. = Goldstein, Ivo, »Anti-Semitism in Croatia«, u: *Zna li se. 1941-1945. Anti-Semitism, Holocaust, Anti-Fascism*. Studia Judaico-Croatica.2, Jewish-Community, Zagreb, 1997, str.12-52.
- GOLDSTEIN 1999. = Goldstein, Ivo, *Croatia. A History*, London, 1999.
- GOLDSTEIN 2001. = Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Novi liber, Zagreb, 2001.
- GOLDSTEIN 2004. = Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Novi Liber, zagreb, 2004.
- GOLDSTEIN 2006. = Goldstein, Ivo, »Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str. 23-49, ovdje str. 30.
- GOLDSTEIN 2007. = Goldstein, Slavko, *1941: Godina koja se vraća*, 2. izdanje, Novi liber, Zagreb, 2007.
- GRUBER 2007. = Gruber, Hubert, *Katholische Kirche und Nationalsozialismus 1930-1945. Ein Bericht in Quellen*, Schoenigh-Verlag Paderborn-Wien-Muenchen-Zuerich, 2007.
- KENNER 2002. = Kenner, Clara, »Danica Deutsch«, u: KEINTZEL, Brigitta & KOROTIN, Ilse (Hg.): *Wissenschaftlerinnen in und aus Österreich. Leben, Werk, Wirkung*, Böhlau Verlag, Köln-Wien, 2002.
- KOLJANIN 2006. = Koljanin, Milan, »Poslednje putovanje Kladovskog transporta«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str. 65-101.
- KONTLER 2008. = Kontler, Laszlo, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Srednja Europa, Zagreb, 2008. (Po engleskom izdanju *A History of Hungary*. Millenium in Central Europe, Budapest, 1999 i Palgrave MacMillan, 2002), str. 380-
- LEBL 2006. = Lebl, Ženi, »Tragedija transporta Kladovo-Šabac Odmor za pomoć emigrantima«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str. 102-163.
- LUSTIGER 1998. = Lustiger, Arno, *Vor verschlossenen Tueren. Keiner ist schon zuviel. Die Fluechtlingskonferenz in Evian war die vorletzte Etappe auf dem Weg zum Holocaust*, Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ), 4. 7. 1998, Nr. 152.
- MICHAELIS 1978. = Meir MICHAELIS: *Mussolini and the Jews. German -Italian Relations and the Jewish Question in Italy 1922.-1945*. Published for The Institute of Jewish Affairs, London. By the Clarendon Press, Oxford 1978.
- MILOŠEVIĆ 1981. = Milošević, Slobodan D., *Izbjeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd, 1981, str. 227.
- MOSER 1999. = Moser, Johnny, *Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs 1938-1945, Schriftenreihe des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes zur Geschichte der NS-Gewaltverbrechen*. Mit einem Vorwort von Wolfgang Neugebauer, Wien, 1999.
- MOTARD-BONUCCI 2008. = Motard-Bonucci, Marie-Anne, *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei*, Il Mulino, Bologna, 2008.
- PASS FREIDENREICH 1979. = Pass Freidenreich, Harriet, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, 1. izdanje, Philadelphia, 1979.
- PERŠEN 1990. = Peršen, Mirko, *Ustaški logori*. Školska knjiga, Zagreb, 1.izdanje, 1965, reprint 1990.
- POLIĆ 2004. = Polić, Branko, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924-1941)*, Duriex, Zagreb, 2004.
- POLIĆ 2006. = Polić, Branko, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi (1. 11. 1942-22. 12. 1945)*, Durieux, Zagreb, 2006.
- RAUCHENSTEINER 1997. = Rauchensteiner, Manfred, »'Blumenfeldzug' mit Pannen. Die militaerische Komponente der Anschlussfrage«, u: CHORHERR 1997, str. 202-216.
- RISTOVIĆ 1998. = Ristović, Milan, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji. Bekstvo od Holokausta 1941-1945*, J.P., Službeni list SRJ, Beograd, 1998.
- RISTOVIĆ 2006. = Ristović, Milan, »Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politiku Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938-1941. godine«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str.170-189.
- SUNDHAUSEN 1996. = Sundhausen, Holm, »Jugoslawien«, u: Wolfgang BENZ: *Dimensionen des Voelkermordes*. Dtv-Taschenbuch-Verlag,München, 1996, str.330
- VOELKL 1993. = Voelkl, Katrin: »Die Juedische Gemeinde von Zagreb. Sozialarbeit und gesellschaftliche Einrichtungen in der Zwischenkriegszeit«, u: *Muenchner Zeitschrift fuer Balkankunde*, Slavica-Verlag Dr. Anton Kovač, 9. Bd., Muenchen, 1993, str. 105-154.

BANKE PODATAKA

Peter BSCHADEN, gradonačelnik gradišćanskog gradića Kobersdorf: post@kobersdorf.bgld.at

Dokumentationsarchiv des Oestreichischen Widerstandes (Dokumentacijski arhiv austrijskog potpora), DOEW:
www.doew.at

Đorđe MIHOVILOVIĆ, Javno poduzeće Spomen-centar Jasenovac: djordje.mihovilovic@jpsc-jasenovac.hr

Zu Fritz Lunzer: www.max.hoerberg.de

Povjesničarka Židovske općine Ljubljana, dr. Mihaela HUDELJA; Filozofski fakultet Ljubljana, na kopijama. Mihaela.
Hudelja@ff-ljublj.si.

Hermann KURAHS, povjesničar u Radgonju (Radkersburg, Štajerska): Hermann.Kurahs@gmx.at

Gradski povjesničar u Deutschkreuzu (Gradišće, Austrija), Dr. Adalbert PUTZ, Deutschkreuz: adalbert.putz@aon.at

Zveza borcev NOB Slovenije: www.zzb-nob.si

ZUSAMMENFASUNG

»Unerwünschte Gäste« - Flüchtlinge, Asylwerber, »untergetauchte Illegale« - prägen das XX. Jahrhundert. Die jüdischen Flüchtlinge, die vor der Verfolgung in Hitlerdeutschland (ab 1933), insbesondere nach der Besetzung Österreichs und dem Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich (März 1938) im Königreich Jugoslawien Zuflucht suchten, sind das Thema dieser Studie. Die Konzentration auf die Regionen »Übermurgebiet«, »Zwischenmurgebiet« und Drautal, ergab sich aus der Tatsache, dass die dort verlaufende Grenze zwischen Jugoslawien und Ungarn wegen des Flachlandes für illegale Grenzüberschreitungen besonders geeignet war. Die Autorin untersuchte anhand der Quellen des kroatischen Staatsarchives, Zagreb, die Umstände der Migrationen in das Königreich Jugoslawien, die von der österreichischen Historiographie als zahlenmäßig unbedeutend vernachlässigt wurden. Die Recherchen ergaben, dass das Exil in Jugoslawien tatsächlich eine »quantité négligable« darstellt, dass jedoch die illegalen Migrationen - provoziert durch eine xenofobe, rigide Gesetzgebung - zu Unrecht unterschätzt wird. Das Ausmaß der illegalen Migrationen zwang die Administration zu einer Gratwanderung zwischen wirtschaftlichen Interessen und politischen Rücksichten. Die Reaktion der Politik und öffentlichen Verwaltung auf die illegalen Migrationen einerseits, die divergierenden Interessen der einheimischen Bevölkerung an den Flüchtlingen andererseits und das Profil von Grenzregionen mit offenen Grenzen sind die Schwerpunkte dieser Studie - die Autorin hatte dabei die zeitgenössischen politischen Debatten um Migration und Visapolitik, aber auch die Tatsache im Auge, dass 2008 der 70. Jahrestag des »Anschlusses« und der ersten internationalen Flüchtlingskonferenz (Evi-ans) zu begehen war. Dieses Ergebnis bestätigt die Autorin in ihrer Überzeugung, dass das »Lernen über den Holocaust« institutionalisiert werden sollte, weil es eine gültige Lehre für Gegenwart und Zukunft bietet.

SUMMARY

The years between 1939 and 1945 have always occupied center stage in scholarship on National Socialism. This war was the necessary precondition for the unprecedented movement of refugees, expelees and displaced persons, searching for asylum and protection in non-belligerent countries. The XX. century - the century of refugees: it is this leading idea to draw my researcher's interest on the Jewish refugees in the Kingdom of Yugoslavia. Research interest in recent years have focused, for understandable reasons, on the mainstream of emigration, towards Palestina,

USA, Canada, Southamerican countries, Australia. Near half a million Austrian Jews found asylum in Oversea. Although it seems rather incredibly that fascist Italy was one of the first European countries to receive prosecuted persons, Jews as well as »Arians«, the number of Austrian Jews who survived thanks to Italian hospitality: This chapter yet demands profound researches. - Refugee politics of the Kingdom of Yugoslavia has been, until now - for comprehensible reasons - a »blind spot of perception«. As to Austrian historians, they have ignored Yugoslav archives. These rich and productive sources, documents from the royal authorities as well as those in the Banovine, particularly Croatia and Slovenia, draw my attention to the border regions of *Prekomurje*, *Međimurje* and *Podravina*, »promised land« for some hundred Austrian, Czechoslovak and Jews from Poland, who succeeded in escaping and to cross the Hungarian-Yugoslav border in the plain territory. Only few of them decided to stay in Hungary, although Hungary did not follow the antisemitic policies of the allied German Reich - but Hungary, quite similar to Italy and Yugoslavia, treated refugees - not only but particularly - Jews as highly undesired guests.

Political preconditions and »guidelines« are one focus point in his thesis; the second one are the circumstances of Jewish immigration in Yugoslavia, with particular regard to the Hungarian-Yugoslav border region in Eastern Croatia, i.e. Međimurje (including the Slovenian Prekomurje and the three-countries-frontier), as well as Podravina. This region between the Mura and Drava rivers had to face with the great challenge, to receive refugees and to meet with all potential dangers imposed by the official attitude towards the refugee crisis.

»Refugee Crisis«: The exodus of German and Austrian Jews after the Austrian »Anschluss« reached a qualitatively new sense and unexpected dimensions that no one of the prosperous countries would like to deal with. The First (and last) International conference on refugees, Evan, July 1938. was a step closer to final capitulation in front of national socialist extermination programs, rather than a serious effort to resist and to save as many Jews as possible. It was the 80. anniversary of the First International Conference on Refugees in Evan (near Geneva, 6.7.-20.7.1938.), organized by the United States, as a direct consequence of the Austrian »Anschluss« and an enforced emigration wave, particularly its ashaming result (better: »non-result«). This could be summarized with the words of the Canadian delegate »No one is to many for us«.

Within this framework, within Yugoslavia had to balance its politics between German pressures and humanitarian needs. How did the inhabitants of border regions, particularly those of remarkable immigration streams, deal with this conflict between opposite interest, a conflict which divided state authorities, produced grave psychological pressure on border and police officers in direct contact with desperate and exhausted refugees.

Facing these circumstances of Yugoslav immigration, the researcher felt obliged to point out, that the merits of the population - who received, took care, supported, hid illegal immigrants - have until now been widely underestimated. As a researcher, I must not ignore, that people took also advantage from refugees. Immigration has always been a »many-coloured« picture - Jewish immigration in Yugoslavia was an ambiguous process: rigid laws and unflexibly crude security and neutrality politics at the one hand - economic-touristic and other interests at the other hand, and besides all of them local communities between humanity and profit: These are the »surroundings«: One of the reasons, why Yugoslavia has been ignored by Austrian and German historians, has been the conviction that Yugoslav archives do not contain relevant documents. However, they do - and it is a great satisfaction to examine the plenty and variety of sources: Applications for legal entrance, rejection, illegal crossing border, support of the local population, allodgement, falsification and issuing of falsified documents...

My research resulted in the conclusion that Međimurje successfully met all these challenges, so that this region became one of the main directions for all those who had been refused by the

Slovenian authorities at the Austrian-Yugoslav border. The author would like to pay attention to the humanitarian conduct of the Croatian and Slovenian population in Prekomurje, Međimurje and Podravina towards the problems with refugees, so that Čakovec, Koprivnica, Podravska Slatina, but also Ormoš, Maribor, Lendava, Kotoriba became mini- centres for refugee-care and social work. While the most rich countries in the World preceded in a narrow-minded indifference towards the planned and - what is astonishing and well-known! - announced, never hidden extermination program (»Endloesung«), a relatively poor country and its inhabitants at the border did not hesitate to prove support and solidarity.